

**ULINGANIFU WA KIISIMU KATI YA KITUMBATU CHA UTUMBATUNI
NA KIBUMBWINI MKOA WA KASKAZINI UNGUJA**

SAFIA BURHAN AMRANI

**TASINIFU ILIYOWASILISHWA KWAAJILI KUKIDHI SEHEMU YA
MASHARTI YA KUTUNUKIWA SHAHADA YA UZAMILI YA KISWAHILI
(M.A KISWAHILI) YA CHUO KIKUU HURIA CHA TANZANIA**

2018

UTHIBITISHO

Mwenye kutia saina hapo chini anadhibitisha kuwa ameisoma tasnifu hii iitwayo,
*“Ulinganifu wa Kiisimu kati ya Kitumbatu cha utumbatuni na Kibumbwini Mkoa
wa Kaskazini Unguja”* na anapenda ikubaliwe kwa ajili ya kutunukiwa shahada ya
uzamiliya Kiswahili isimu ya Chuo Kikuu Huria.

.....

Dk. Mohamed Omary

(Msimulizi)

Tarehe

HAKIMILIKI

Tasnifu hii ni mali yangu binafsi, hairuhusiwi kuihifadhi, kuibadili na kuiga kwa namna yoyote, kielektroniki, kirudufu nakala, kwa kupigwa chapa, kuirikodi kwa utaratibu wowote ila kwa ruhusa ya mwandishi wake au ruhusa ya Chuo Kikuu Huria cha Tanzania kwa niaba.

TAMKO

Mimi **Safia Burhan Amrani**, nadhibitisha kuwa kazi hii ni yangu na haijawahi kuwasilishwa, katika Chuo Kikuu chochote kingine, kwa ajili ya shahada hii au nyengine yoyote.

Sahihi.....

Tarehe

TABARAKU

Naitabaruku kazi yangu hii kwa familia yangu ili iwe msingi na ushawishi kwao kwa kujali elimu na kufanya bidii ili wafikie na kiwango cha juu zaidi cha elimu.

SHUKURANI

Awali napenda kumshukuru Allah (S.W) muumba wa ulimwengu na vilivyomo kwa jumla. Namshukuru kwa kunijaalia uzima na uwezo wa kufanya utafiti huu. Baada ya kumshukuru allah, sina budi kuishukuru familia yangu kwa uvumilivu wao walioonesha kwenye muda wote niliokuwa nafanya utafit huu na kuacha kushughulikia majukumu ya kifamilia yalionilazimu. Aidha nitakuwa mtovu wa shukurani iwapo nitawacha kumshukuru mwalimu wangu, Bakari K. Bakari, kwa pamoja nami bega kwa bega kwa hali zote kwenye utafiti huu. Mungu ampe moyo wa huruma na upendo ili awe ni msaada mkubwa zaidi kwa wengine katika kusukuma gurudumu la maendeleo katika Chuo Kikuu Huria Tanzania. Sitoacha pia kuwashukuru wanafunzi wenzangu wa (M.A) Kiswahili (Isimu) wa 2016-20-18 kwa kuniunga mkono na kunipa moyo, pale ambapo nimeonesha kukwama au kuvunjika moyo katika kuendelea na masomo. Pia shukrani zangu za dhati zimuendee mwalimu Zaharani Salum Kidemea wa skuli ya Bumbwini na mwalimu Nyange Othman silima pamoja na mwalimu Miza Fumu Mwadini wa Skuli ya Jongoe kwa kua name kwa hali na mali katika kufanikisha kazi hii kubwa na ngumu. Shukrani zangu za pekee ziwaendee wazazi wangu Bw. Burhan Amran Khamis, Bi Aynuu Khamis Burhan pamoja na bibi yangu mpendwa Mariam Hassan Ali kwa kunilea na kuniongoza katika njia sahihi ya kupatia elimu hadi kufikia ngazi ya ChuoKikuu

IKISIRI

Lengo kuu la utafiti huu ni kuchunguza tofauti za kiisimu, baina ya Kitumbatu cha Utumbatuni na Kibumbwini mkoa wa kaskazini Unguja. Utafiti unaendeleza mbele hatua za kutafiti lahaja za Kiswahili pamoja na lugha ya Kiswahili kwa ujumla, ambapo kazi hii inatolewa mawazo katika maeneo hayo, na vijiji vya kaskazini kwa ujumla. Aidha katika kufikia lengo kuu la utafiti huu ulikuwa na malengo mahsusi yafuatayo: Kufafanua ulinganifu wa kimofolojia kati ya kitumbatu cha Utumbatuni na Kitumbatu cha Kibumbwini, kufafanua ulinganifu wa kimsamiati kati ya Kitumbatu cha Utumbatuni na Kitumbatu cha Kibumbwini na Kubainisha tofauti na uwiano wa kimaana kati ya Kitumbatu cha Utumbatuni na Kitumbatu cha Kibumbwini. Data za uwandani za utafiti huu zimekusanywa kwa kutumia mbinu za hojaji pia sampuli lengwa na sampuli tajwa, zimetumika kuchagua watoa taarifa kwa vigezo vya umri na ukaazi. Vifaa kama vile karatasi na dodoso, zimetumika wakati wa kukusanya data. Nadharia ya muachano na makutano zimetumika kuchambua data. Matokeo ya utafiti yanaonesha kuwa hakuna tofauti kubwa za kiisimu baina ya Kitumbatu cha Utumbatuni na Kibumbwini, katika vipengele vya mofolojia, msamiati na maana ambayo mtafiti amefanyia kazi. Kiswahili cha Kibumbwini kinaonekana kubeba baadhi ya msamiati iliyo egemea katika Kiswahili sanifu, na baadhi imeegemea katika lugha ya Kitumbatu, kwa upande wa mofolojia imeonekana tofauti ndogo katika maumbo ya njeo, nafsi, viwakilishi na kauli, vile vile katika maana imejitokeza tofauti zaidi katika vitenzi vya mjengoe.

YALIYOMO

UTHIBITISHO	i
HAKIMILIKI.....	ii
TAMKO	iii
TABARAKU	iv
SHUKURANI	v
IKISIRI	vi
YALIYOMO.....	vii
ORODHA YA MAJADWELI	xiii
ORODHA YA VIFUPISHO	xv
 SURA YA KWANZA	 1
1.0 Utangulizi wa Jumla.....	1
1.1 Usuli wa Tatizo.....	1
1.2 Tatizo la Utafiti.....	4
1.3 Malengo ya Utafiti.....	5
1.3.1 Lengo Kuu	5
1.3.2 Malengo Mahususi	5
1.4 Maswali ya Utafiti	5
1.5 Umuhimu wa Utafiti.....	6
1.6 Eneo la Utafiti.....	6
1.7 Mawanda ya Utafiti	7
1.8 Muhtasari wa sura.....	7

SURA YA PILI: MAPITO YA KAZI TANGULIZI NA KIUNZI CHA

	NADHARIA	8
2.1	Utangulizi	8
2.2	Mapitio ya Maandiko	8
2.2.1	Tafiti kuhusu Lahaja za Kiswahili.....	8
2.2.2	Tafiti Zilizotangulia kuhusu Lahaja	12
2.2.2.1	Kingozi	12
2.2.2.2	Kiunguja	13
2.2.2.3	Kihadimu na Kitumbatu	13
2.2.2.4	Kingao	13
2.2.2.5	Kimrima.....	13
2.2.2.6	Kipemba	14
2.2.2.7	Kimtangata	14
2.2.2.8	Kivumba	14
2.2.2.9	Kingwana.....	14
2.2. 2.10	Chimbalazi/Chimwini.....	14
2.2.2.11	Kitukuu	14
2.2.2.12	Kiamu	15
2.2.2.13	Kisiu	15
2.2.2.14	Kipate	15
2.2.2.15	Kimvita.....	15
2.2.2.16	King'are/Kijomvi na Chichifundi	15
2.3	Tafiti Zinazohusiana na Mada	20
2.4	Mkabala wa Kinadharia.....	23

2.5	Muhtasari wa Sura	27
-----	-------------------------	----

SURA YA TATU: MBINU ZA UTAFITI..... 28

3.0	Utangulizi	28
3.1	Vyanzo vya Data	28
3.1.1	Data za Maandishi	28
3.1.2	Data za Masimulizi.....	28
3.1.2.1	Kundi la Watoto chini ya miaka 18.....	28
3.1.2.2	Kundi la Vijana chini ya Miaka 40.....	29
3.1.2.3	Kundi la Wazee zaidi ya Miaka 40.....	29
3.2	Watoa Taarifa	29
3.3	Mbinu za Kukusanyia Data	30
3.3.1	Hojaji	30
3.3.2	Ushuhudiaji.....	31
3.3.3	Mahojiano/Usaili	31
3.4	Usanifu wa Utafiti	33
3.5	Mbinu za Kuchambua na Kufafanua Data	34
3.6	Muhutasi wa Sura.....	34

SURA YA NNE: UWASILISHAJI, UCHAMBUZI NA MJADALA WA

	DATA ZA UTAFITI.....	36
4.1	Utangulizi	36
4.2	Ulinganifu wa kimofolojia kati ya Kitumbatu cha Utumbatuni na Kibumbwini.....	37
4.2.1	Vitenzi	37

4.2.2	Viambishi vya Mtenda Nafsi ya 1	38
4.2.3	Viambishi vya Mtenda Nafsi ya 2 Uyakinishi	40
4.2.4	Viambishi vya Mtenda Nafsi ya 3 Uyakinishi	43
4.2.5	Viambishi vya Nafsi 1 Ukanushi Mtenda	44
4.2.6	Viambishi vya Nafsi ya 2 Ukanushi	46
4.2.7	Nafsi ya 3 Umoja Ukanushi	47
4.3	Viwakilishi	48
4.3.1	Viwakilishi Vioneshi baina ya Kitumbatu na Kibumbwini	48
4.3.2	Viwakilishi vya Nafsi	53
4.4	Njeo	54
4.4.1	Wakati Uliopita (Uyakinishi)	54
4.4.2	Wakati Uliopo	55
4.4.3	Wakati Ujao.....	57
4.4.4	Njeo ya Ukanushi	58
4.4.5	Wakati Uliopita	60
4.5	Ulinganifu wa Msamiati	61
4.5.1	Tofauti za Kimsamiati	62
4.5.2	Tofauti za Msamiati wa Uvuvi na Mazingira ya Baharini	62
4.5.3	Msamiati Unaohusu Majina ya Wadudu	64
4.5.4	Msamiati wa Viungo vya Mwili.....	66
4.5.5	Msamiati unaohusu Hali na Maneno yatumikayo katika Shughuli Mbalimbali	67
4.5.6	Msamiati Unaohusu Mimea na Shughuli za Kilimo	68
4.6	Ulinganishi wa Kimaana kati ya Lahaja ya Kibumbwini na Kitumbatu ...	70

4.6.1	Uwiano wa Nomino katika Maana	70
4.6.2	Uwiano wa Nomino zinazotofautiana Kimaumbo kwa Fonimu Moja au Mbili na Kufanana Kimaana	71
4.6.3	Ulinganifu wa Nomino zenye Umbo Tofauti lakini Maana Sawa	72
4.6.4	Nomino zenye Maana na Umbo Moja.....	74
4.6.5	Ulinganifu wa Nomino zenye Umbo Moja maana Tofauti	75
4.7	Uwiano wa Maumbo ya Vitenzi kati ya Lahaja ya Kibumbwini na Kitumbatu	77
4.7.1	Uwiano wa Vitenzi vinavyotofautiana Kimaumbo kwa Sauti Moja au Mbili na kulingana kwa Maana	77
4.7.2	Vitenzi vyenye kutofautiana Kimaumbo na kulingana kimaana.....	79
4.7.3	Uwiano katika Vikao vya Maana	81
4.7.3.1	Uwiano wa Vikao vya Maana zinazohusu Nomino	82
4.7.3.2	Majina ya Wadudu	82
4.7.3.3	Vikao vya Maana katika Viungo vya Mwili	83
4.7.3.4	Majina ya Maumbile ya Kimazingira.....	84
4.7.3.5	Vikao vya maana katika Vitenzi.....	85
4.8	Kufaa kwa nadharia Teule.....	86
4.9	Muhtasari wa Sura.....	86

SURA YA TANO: MUHTASARI WA UTAFITI, HITIMIHO NA

	MAPENDEKEZO	89
5.0	Muhtasari wa Utafiti.....	89
5.1	Matokeo ya Utafiti.....	89

5.3	Hitimisho	92
5.4	Mapendekezo.....	92
MAREJELEO		93

ORODHA YA MAJADWELI

Jedwali na 2.1:	Idadi ya Lahaja za Kiswahili	11
Jedwali na 2:2	Utofauti Ya Mabadiliko Ya Kiswahili Kati Ya Kenya Na Tanzania	12
Jedwali na 4.1:	Viambishi Nafsi vya Lahaja ya Kitumbatu na Kibumbwini	38
Jedwali na.4.2:	Viwakilishi Vionyeshi vya Lahaja ya Kibumbwini na Kitumbatu	49
Jedwali na 4.3:	Mfano wa Sentensi zinazohusu Vionyeshi vya Karibu.....	51
Jedwali na 4.4:	Mfano na Sentensi zinazoonisha Viwakilishi Vionyeshi vya Mbali.....	52
Jedwali na 4.5:	Viwakilishi Nafsi vya Lahaja ya Kitumbatu na Kibumbwini	53
Jedwali na. 4.6:	Tofauti za Msamiati wa Uvuvi na Mazingira ya Baharini.	63
Jedwali na 4.7:	Msamiati unaohusu Majina ya Wadudu	65
Jedwali na.4. 8:	Tofauti katika Msamiati wa Viungo vya Mwili	66
Jedwali na 4.9:	Msamiati utumikao katika Shughuli MbaliMbali.....	67
Jedwali na.4.10:	Msamiati Unaohusu Mimea na Kilimo	69
Jedwali na.4.11:	Nomino zilizotofautiana Kimaumbo kwa Fonimu Moja au Mbili	71
Jedwali na 4.12:	Ulinganishi wa Nomino zenye Umbo Tofauti lakini Maana sawa	73
Jedwali na 4.13:	Nomino zenye Maana na Umbo Moja.....	74
Jedwali na. 4.14:	Ulinganifu wa Nomino zenye Umbo Moja Maana Tofauti.....	76
Jedwali na 4.15:	Vitenzi vinavyolingana Kimaumbo kwa Sauti Moja au Mbili na kutofautiana Kimaana.....	78

Jedwali na. 4.16: Vitenzi vyenye kutofautiana Kimaumbo na Kulingana	
Kimaana.....	80
Jedwali na. 4. 17: Maumbo yaliyo Sawa na kuachana kwa Sauti Moja au Mbili ...	83
Jedwali na 4.18: Maumbo yanayotofautiana kama Kurejelea Kiungo Kimoja	84

ORODHA YA VIFUPISHO

KP	kupamba
KS	Kiswahili Sanifu
KIAMU	kiamu
MVI	Kimvita
JOM	Kijomvi
KPM	Kipemba cha Mjini
KPV	Kipemba cha vijini
KT	Kitumbatu
KM	Kimakunduchi
KIK	Kikae
KB	Kibumbwini
N1	Nafasi ya kwanza
N2	Nafasi ya pili
N3	Nafasi ya tatu
U	Umoja
W	Wingi

SURA YA KWANZA

1.0 Utangulizi wa Jumla

Uchunguzi wa lahaja katika taaluma ya Isimu ni moja ya maeneo ya utafiti ambayo yameshughulikiwa na watafiti mbali mbali. Watafiti wengi wa Isimu wamevutiwa sana kufanya utafiti kuhusiana na lahaja, kwani kipengele hiki cha Isimu ni muhimu sana katika kubaini tofauti za misamiati, maana na matamshi yanayotokana na kubadilika kutoka eneo moja hadi jengine. Mfano lahaja ya Kipemba hutofautiana na lahaja ya Kimakunduchi, vile vile Kitumbatu huweza kutofautiana kati yake na vilahaja vidogo vidogo vilivyomo katika vijiji vya ukanda wa kaskazini kama vile Donge, Nungwi, Matemwe, Bumbwini na vijiji vyenginevyo.

1.1 Usuli wa Tatizo

Kisiwa cha Tumbatu ni moja ya visiwa vichache vinavyokaliwa na watu ndani ya visiwa vya Zanzibar. Kisiwa hiki kipo kaskazini ya Unguja kilomita 48 kutoka mjini Unguja, na kilomita 3 kutoka Mkokotoni. Kisiwa cha Tumbatu kina urefu wa kilomita 15.5, na upana wa kilomita 2.5.

Wakaazi wanaoishi katika kisiwa cha Tumbatu, wamegawika katika sehemu kuu mbili ambapo wapo wanaoishi Jongowe, ambayo ipo upande wa kusini mwa kisiwa, na wanaoishi Gomani ambayo ipo muelekeo wa Kaskazini. Wenyeji wa kisiwa hicho wanaitwa Watumbatu (BAKIZA, 2012)

Kijografia, Tumbatu ni eneo ndani ya kisiwa, miongoni mwa visiwa vidogo vinavyoishi watu. Kisiwa hicho kimo ndani ya Mkoa wa Kaskazini Unguja nga'ambo ya eneo la Mkokotoni, yapata umbali wa kilomita 48 kutoka Mjini unguja.

Bumbwini ni eneo ambalo liko Wilaya ya Kaskazini B ya kisiwa cha Unguja. Bumbwini iko umbali wa takriban kilomita 26 kutoka Mjini.

Wenyeji wa Tumbatu na wenyeji wa Bumbwini wanamaingiliano makubwa kama vile maingiliano ya kidoa na shughuli zao za kijamii.

Lahaja ya Kitumbatu inazungumzwa katika eneo lote la kisiwa cha Tumbatu, na maeneo ya kaskazini mashariki na Magharibi, ndani ya kisiwa cha Unguja. Maeneo ambayo lahaja ya Kitumbatu inaongelewa, ni kama vile Nungwi, Potoa, Matemwe, Pwani Mchangani, Chaani, Donge na Bumbwini.

Hata hivyo, wazungumzaji wakubwa wa lahaja hii ni Watumbatu wenyewe wa kisiwani ambapo asilimia kubwa ya msamiati, sauti na matamshi hunasibishwa na wakaazi wa huko. Watumiaji wa lahaja ya Kitumbatu walioko nje ya kisiwa hutumia sehemu ndogo ya msamiati huo bali sauti na kiimbo chao hutofautiana kutoka sehemu moja na nyengine. Kasi ya usemaji na utumiaji wa lahaja hii hupungua kadri mtu anavyokuwa mbali na kisiwa chenyewe. Baadhi ya wataalamu hueleza kuwa Kitumbatu na Kimakunduchi ni lahaja zenye uhusiano wa muda mrefu na zina mfanano hadi kufikia kuitwa lahaja moja ya Kihadimu.

Stigand (1915:26) amesema kuwa Kihadimu kinahusu lahaja Mashariki na Kusini (Kimakunduchi), na ile ya Kaskazini Unguja (Kitumbatu). Katika utafiti uliofanywa Zanzibar kuhusu Makunduchi na Tumbatu katika mwaka 1989 na 1990 mtafiti alikutana na kuwahoji Bw. Haji Gora na Haji Chum kuhusu chimbuko la Makunduchi nao walidai kuwa; hapo zamani za kale kuna kundi moja la watu

waliotoka kaskazini na kufikia eneo la Nganani Kaskazini Mashariki ya Makunduchi, watu hao walikua ni Watumbatu.

Hata hivyo Haji Gora na Haji Chum hawakuelezea watu hao walitokea kaskazini ya wapi, ingawa walisema watu hao walikuwa ni Watumbatu. Hata, Madumlla (1995:45-46) pia hakutueleza katika utafiti wake alitumia vigezo gani kuonesha uhusiano uliopo, kati ya lahaja ya Kimakunduchi na Kitumbatu.

Lugha moja hutofautiana na lugha nyengine, kutokana na tofauti hio hujitokeza lahaja. TUKI (2004–2005), wanaeleza lahaja ni tofauti ya matamshi, muundo na matumizi ya maneno mbali mbali kwa lugha yenye asili moja. Baadhi ya wana isimu hufafanua kuwa lahaja ni tofauti ya matamshi, maumbo na matumizi ya maneno katika lugha zenye asili moja, hivyo basi wasemaji wa lugha zinazofanana husemwa kuwa wanazungumza lahaja za lugha moja.

Hivyo mtafiti ameshawishika kusema kwamba, lahaja ni sehemu moja ya lugha inayotokana na lugha moja, ambayo husababishwa na umbali wa masafa ya kijografia, sababu hizo hutofautisha lahaja moja na nyengine katika lafudhi, misamiati na maumbo ya maneno. Lafudhi ndogo ndogo zinazungumzwa katika eneo moja la kijografia kutokana na lahaja moja kuu kwa mfano lafudhi za Kitumbatu zinatofautiana na lafudhi za Matemwe, Nungwi, Potoa, Mkokotoni, Donge, Bumbwini na maeneo mengine.

Hivyo kutokana na kutawanyika kwa vijiji vya Tumbatu na Bumbwini katika eneo la Mkoa wa Kaskazini Unguja, tunaweza kusema kuwa kutokana na kugawanyika kwa wakaazi wake, umesababisha kutokea kwa mabadiliko katika lahaja hizo.

1.2 Tatizo la Utafiti

Lahaja ni eneo ambalo kimefanywa uchunguzi na watafiti mbali mbali katika vipengele tofauti Miongoni mwa wataalamu waliofanya utafiti katika eneo hili ni:- Ali (2007) ambaye amechunguza athari za usasa katika lahaja ya Kitumbatu asilia. Na alibaini kuwepo lahaja ndogondogo ndani ya lahaja kuu. Khamisi nae amechunguza, tofauti kati ya Kipemba cha mjini na Kipemba cha vijijini na kabaini tofauti za kimofolojia, kifinolojia na kimsamiati. Vile vile kipemba mjini kimeathiriwa na lugha kama Kiarabu katika baadhi ya vipengele vya kiisimu. Bavuai (2017) amechunguza muundo wa virai katika lahaja ya Kimakunduchi. Juma (2011) ameangalia ulinganishi wa Kimakunduchi, Kimtende, Kibwejuu Kizimkazi na kugundua kuwa Kimtende na Kibwejuu ni lahaja ndogo za Kimakunduchi na kizimkazi si lahaja ndogo za kimakunduchi. Suleimani (2015) nae ameangalia kiwango cha mabadiliko ya matumizi ya msamiati wa Kipemba. Bakari nae (2015), amechunguza ulinganishi wa kiisimu kati ya lahaja ya Kipemba na Kitumbatu na kugundua kuwa lahaja ya Kipemba na Kitumbatu imetofautiana katika vipengele vya kimofolojia, kifonolojia na kimaana. Kadhalika Haji na wenzake (2015) katika tasnifu ndogo nao wamechunguza athari ya usasa katika lahaja ya Kimakunduchi asilia Zanzibar. Ridh-wani na wenzake (2015) nao wameangalia kupungua kwa matumizi ya lahaja ya Kitumbatu. Hivyo kwa mujibu wa mada mbali mbali ambazo mtafiti ameshazitaja baadhi yao na baadhi yao mtafiti hakuzitaja, amegundua kuwa pamoja na juhudi za watafiti mbalimbali katika kutafiti lahaja katika maeneo tofauti, kama ulinganishi wa Kimakunduchi, Kimtende, kizimkazi na, Kibwejuu, athari ya usasa katika Kimakunduchi asilia, athari ya usasa katika Kitumbatu asilia, kupungua kwa msamiati wa lahaja ya Kitumbatu, kupungua kiwango cha mabadiliko ya

matumizi ya msamiati wa Kipemba, na nyenginezo.mtafiti bado hajagundua, tafiti ambazo zimelinganisha kati ya lahaja ya Kitumbatu cha Utumbatuni na Kibumbwini, mkoa wa kaskazini unguja, hivyo basi mtafiti amependelea kuangalia ulinganishi wa Kitumbatu cha Utumbatuni na Kibumbwini mkoa wa Kaskazini Unguja.

1.3 Malengo ya Utafiti

Utafiti huu utaongozwa na lengo kuu pamoja na malengo mahususi kama ifuatavyo:-

1.3.1 Lengo Kuu

Lengo kuu la utafiti huu ni ulinganifu wa Kiisimu katiya Kitumbatu cha Utumbatuni na Kitumbatu chaBumbwini Mkoa wa Kaskazini Unguja.

1.3.2 Malengo Mahususi

- i) Kufafanua ulinganifu wa kimofolojia kati ya Kitumbatu cha Utumbatuni na Kitumbatu cha Bumbwini.
- ii) Kufafanua ulinganifu wa Kimsamiati kati ya Kitumbatu cha Utumbatuni na Kitumbatu cha Bumbwini.
- iii) Kubainisha tofauti na uwiano wa kimaana kati ya Kitumbatu cha Utumbatuni na Kitumbatu cha Bumbwini.

1.4 Maswali ya Utafiti

- i) Kuna ulinganifu gani wa kimofolojia kati ya Kitumbatu cha Utumbatu na Kitumbatucha Bumbwini?
- ii) Je kuna ulinganifu gani wa kimsamiati kati ya Kitumbatu cha kibumbwini na Kitumbatu cha Utumbatuni?

- iii) Kuna totauti na uwiano upi wa kimaana kati ya Kitumbatu cha Utumbatuni na Kitumbatu cha Bumbwini?

1.5 Umuhimu wa Utafiti

Matarajio ni kwamba utafiti huu umechunguza kwa kina vipengele muhimu, vinavyobainisha tofauti za kiisimu baina ya Kiswahili cha Kitumbatu na Kibumbwini. Kwa hivyo utafiti huu ni muhimu katika kuchangia taaluma ya isimu, kwa sababu utawasaidia watafiti, walimu na wanafunzi katika kufanya marejeo kuhusu tofauti za kusemaji za Kiswahili kizungumzwacho Tumbatu na Bumbwini. Pia utawaongoza wanasarufi wanaotaka kuandika sarufi ya Kiswahili kizungumzwacho katika kisiwa cha Unguja kama vile Makunduchi na Mtende na maeneo mengine yanayofanana. Vile vile Utafiti huu unatoa mchango wa kitaaluma wa kuhifadhi maneno ya Kiswahili cha Kitumbatu na Kibumbwini katika maandishi, sanjari na kukuza na kuendeleza historia ya lugha ya Kiswahili.

Matokeo ya utafiti yatakuwa mwongozo na dira kwa watafiti wengine watakaofanya tafiti zaidi, kuhusu tofauti za usemaji wa lugha ya Kiswahili katika kisiwa cha Unguja, au maeneo mengine. Kwa ufupi, utafiti huu ni rejeo muhimu katika kuchangia taaluma ya isimu ya lugha ya Kiswahili na lahaja zake.

1.6 Eneo la Utafiti

Utafiti huu umefanyika katika eneo la Tumbatu na Bumbwini, Maeneo hayo yako katika Mkoa wa Kaskazini Unguja, ambapo yanatofautiana kiuletekea, umbali na masafa. Eneo la Tumbatu linasemekana kuwa ndiyo kitovu cha lahaja ya Kitumbatu

Kijografia, Tumbatu ni eneo ndani ya kisiwa, miongoni mwa visiwa vidogo vinavyoishi watu. Kisiwa hicho kimo ndani ya Mkoa wa Kaskazini Unguja ng'ambo ya eneo la Mkokotoni, yapata umbali wa kilomita 48 kutoka Mjini unguja. Bumbwini ni eneo ambalo liko Wilaya ya Kaskazini B ya kisiwa cha Unguja. Bumbwini iko umbali wa takriban kilomita 26 kutoka Mjini.

Kutokana na hali hii, mtafiti atafanyia utafiti katika eneo linalozungumza Kitumbatu halisi, ambalo ni kisiwa cha Tumbatu kwa upande mmoja. Kwa upande wa pili mtafiti ameamua kulifanyia kazi eneo la Bumbwini, ambalo liko ng'ambo ya kisiwa cha Tumbatu kwa upande wa kusini mwa kisiwa. Pia watu wa maeneo mawili haya wana uhusiano mkubwa.

1.7 Mawanda ya Utafiti

Utafiti huo, ulijikita zaidi katika kuchunguza, tofauti na kufanana kwa msamiati na kuchunguza tofauti na kufanana maumbo ya maneno na uwiano wa kimaana, katika Kitumbatu na Kibumbwini Mkoa wa Kaskazini unguja.

1.8 Muhtasari wa sura

Katika sura hii mtafiti ameeleza vipengele mbali mbali vinavyotoa taarifa muhimu za utafiti huu, miongoni mwa vipengele hivyo ni, usuli wa mada, tatizo la utafiti, malengo ya utafiti, maswali ya utafiti, mawanda, mipaka ya utafiti na umuhimu wa utafiti na hatimae kukamilika kwa muhtasari wa sura hii.

SURA YA PILI

MAPITO YA KAZI TANGULIZI NA KIUNZI CHA NADHARIA

2.1 Utangulizi

Sura hii imekusudia kujadili kazi tangulizi mbali mbali zinazohusiana na mada ya lahaja. Vile vile sura imeeleza taarifa zinazohusu kiunzi cha nadharia kilichotumika katika utafiti huu. Uchambuzi wa kazi tangulizi umegawika katika sehemu tatu kubwa. Sehemu ya kwanza inahusu tafiti kuhusu lahaja za Kiswahili. Sehemu ya pili inahusu tafiti zilizotangulia na sehemu ya mwisho inahusu tafiti zinazohusiana.

2.2 Mapitio ya Maandiko

Katika sehemu hii tumepitia maandiko mbalimbali ambayo yanahusiana na mada ya utafiti kama ifuatavyo:

2.2.1 Tafiti kuhusu Lahaja za Kiswahili

Lahaja za Kiswahili ni eneo lililofanyiwa utafiti na wataalamu mbali mbali miongoni mwao ni:- Secleux (1909), Stingady (1915), Mshindo (1988), Mlacha na wenzake (1995), Kipacha (2003), Masebo na Nyangwire (2004), Masamba (2007) Masamba na wenzake (2009) pamoja na Mkude (1993).

John na Mduda (2011) ameeleza kuwa lahaja ni vilugha ambavyo vina chimbuko moja na kwa hivyo vinafafanua kwa kiasi kikubwa katika vipengele mbali mbali vya lugha kama matamshi, msamiati, maana na miundo ya tungo.

Baadhi ya wana isimu hufafanua kuwa lahaja ni tofauti ya matamshi, maumbo na matumizi ya maneno katika lugha zenye asili moja. Hivyo wasemaji

wanaozungumza lugha zinazofanana husemwa kuwa ni wazungumzaji wa lahaja za lugha moja. Masebo na Nyangwine wameeleza kuwa Kiswahili ni lugha ambayo imeathiriwa na lugha za mataifa mbali mbali kwa asilimia kadhaa. Lugha za Kibantu zimeathiri lugha ya Kiswahili kwa asilimia 64 na ndio maana tunasema kuwa, Kiswahili kina asili ya Kibantu, kwa kuwa lugha za Kibantu zinachangia asilimia 64 ya maneno ya Kiswahili.

Mkude (1983:64-65) katika kitabu cha makala za semina za kimataifa ya waandishi wa lugha ya Kiswahili, anafafanua kuwa lahaja ni usemaji unaoangukia katikati ya usemaji wa mtu binafsi, na usemaji wa jamii ya wasemaji lugha moja.

Massamba (2007) katika utafiti kuhusu lahaja, alioufanya kuhusu lahaja za Kenya ameeleza kwamba Kimtang'ata ni lahaja ya Tanga kama ilivyobainishwa na Whitley (1958), Kivumba ni lahaja ya Vanga kama ilivyobainishwa na Lambeti (1957).

Masebo na Nyangwire (2004) wamebainisha dhima ya lahaja za Kiswahili kama vile:

Kukuza lugha: lugha ya Kiswahili imebeba misamiati kutoka katika lahaja mbali mbali. Pia lahaja ya Kiswahili inaweza kutumika katika Usanifishaji wa lugha.

Katika lugha huteuliwa lahaja moja kati ya lahaja nyingi zilizomo na kuwa lugha sanifu. Mfano katika Kiswahili kwa Tanzania imeteuliwa lahaja ya Kiunguja Mjini na kuwa Kiswahili Sanifu ili kupamba mazungumzo ya watu mbali mbali. Kila lahaja huwa na upekee katika misemo, msamiati na methali japo ina maana moja ya kuonesha mitindo mbali mbali ya usemaji, na hii hupelekea kutambuliwa kwa mfano Kipemba kikiongelewa kinaweza kumuainisha Mpemba kama vile Kimvita

kinavyoweza kukuainisha mtu wa Mombasa. Kitumbatu kwa upande wake kinaweza kumbainisha Mtumbatu pindi anapoiingea lahaja hiyo. Kutokana na dhima hizi lahaja ni kipengele kikuu katika lugha hata kama itachaguliwa lahaja moja kuwa rasmi katika mambo yote makuu ya nchi husika lakini bado lahaja zitachukua nafasi yake kati ya wasemaji wa lugha moja.

Watafiti ambao wametafiti lahaja za Kiswahili kati yao ni pamoja na Sacleux (1909), ambaye inaaminika kuwa yeye ni mtaalamu wa mwanzo kuanza kutafiti lahaja za Kiswahili na kugundua kuwa kuna lahaja nne kuu kutoka kusini hadi kaskazini nazo ni Kiunguja, Kiamu, Kitikuu (Kigunya) na Kimvita.

Mtaalamu wa pili Stigand (1915) amepata idadi kubwa ya lahaja zilizozungumzwa katika Kiswahili kilichozungumzwa sehemu ya mwambao na kugundua kuwa kuna lahaja 16. Baadae walizuka wataalamu tofauti ambao wamechunguza idadi ya lahaja hizo nao hawakuachana na mawazo ya Stigand. Majina ya wataalamu hao yameorodheshwa katika jedwali ambalo lilihusisha majina yao na idadi ya lahaja za Kiswahili kama inavyojionesha hapa chini.

Jedwali na 2.1. Idadi ya Lahaja za Kiswahili

Wataalamu	Mwaka	Idadi
Charaghdin	(1977)	20
Heine	(1970)	16
Polome	(1967)	17
Dalby	(1977)	16
Stingad	(1915)	13
Brayan	(1959)	18

Chanzo Masebo Na Nyangwine (2004)

Mkude (1993: 68); Amesema Ni Dhahiri Kuwa Kila Mtu Ana Namna Yake Ya Kusema Lakini Upekee Wa Wasemaji Hauwi Wala Haupaswi Kuwa Kikwazo Cha Kueleweka Na Wengine. Pia Kutambua Upekee Wa Usemaji Wake Mtu Hulazimika Kulingana Na Jirani Yake, Vyenginevyo Hata Aeleweke, Huo Ndio Upanuaji Wa Lahaja Kitaaluma, Pia Umeoneshwa Msamiati Unavyobadilika Kulingana Na Eneo Na Ametoa Mfano Wa Kiswahili Cha Kenya Kama Inavyoonesha Jedwali Lifuatalo:-

Jedwali na 2:2 Utofauti Ya Mabadiliko Ya Kiswahili Kati Ya Kenya Na Tanzania

Mabadiliko	Kenya	Tanzania
Msamiati	Matatu Kibiritngoma	Daladala Changudoa
Matamshi	Ndo, Mato	Njoo, Macho
Muundo	kibibi ameenda kwa kula	Kibibi amekwenda kula
Maumbo	Muongo	Mwongo\Muongo

Chanzo Mkude (1993)

2.2.2 Tafiti Zilizotangulia kuhusu Lahaja

Masebo na Nyangwine (weshatajwa), vilevile wameeleza kuwa katika Kiswahili kuna lahaja zisizopungua 15. Lahaja hizo zimeenea katika eneo la pwani ya Afrika Mashariki na tabia zinaonyesha kuwa zote zina msingi mmoja wa lugha ya Kiswahili, ambayo ina asili ya Kibantu. Lugha ya asili ambayo inasemwa kuwa ni ya asili ya kaskazini. Miongoni mwa aina ya lahaja hizo za Kiswahili ni:-

2.2.2.1Kingozi

Kingozi ni lugha inayochukuliwa kuwa ni msingi wa lugha ya Kiswahili. Lugha hii ilikuwa ikizungumzwa tangu kale huko Kismayuu na Kaskazini mwa Lamu. Wataalamu wa mambo ya kale wanasema kuwa asili ya Kingozi inatokana na jamii ya watu walioishi katika mji wa zamani uliyoitwa Ngozi na kabila la watu wake waliitwa Wangozi. Kuna ushahidi mkubwa kuwa lugha hiyo ilipata kutumika

katika Baraza kuu la Pate (BUNGE) la Serikali ya nchi hiyo. Baadhi ya lugha za Kiswahili, kama vile: Kivumba, Kibarawa na Kisiu zina maneno mengi ya Kingozi.

2.2.2.2 Kiunguja

Kiunguja ni lugha ya mwisho kati ya lugha za lahaja ya Kiswahili ambazo zimezuka katika upwa wa pwani ya Afrika Mashariki. Lugha hii ilitumika Unguja Mjini na viunga vyake. Kwa upande mwengine lugha ya kihadimu, huzungumzwa katika sehemu kubwa ya Unguja, aidha lahaja ya Kitumbatu, huzungumzwa sana Kaskazini mwa kisiwa hicho kutokana na urahisi wa kueleweka kwake. Kiunguja kilienea haraka na kupata mashiko miongoni mwa jamii mbali mbali wakiwemo Wazungu, Wahindi, Waarabu na wengineo.

2.2.2.3 Kihadimu na Kitumbatu

Lahaja za Kihadimu na Kitumbatu kama zilivyo lugha nyengine za Kiswahili zina maeneo machache ya asili ya kigeni. Kihadimu ambacho pia huitwa Kimakunduchi, ina maana nyingi ya asili ya Kiswahili. Kimsingi Kitumbatatu na Kihadimu zinatofautiana sana na Kiunguja lakini zinakaribiana sana na Kipemba.

2.2.2.4 Kingao

Hii ni lugha inayotumika sehemu za Kilwa, na kuendelea kusini mwake. Lugha hii imefanana na lugha za makabila yanayoizunguka Kilwa.

2.2.2.5 Kimrima

Lugha ya Kimrima inazungumzwa sehemu za mwambao kuanzia Vanga, Tanga, Dar-es-salam, Rufiji na Mafia. Kimrima kinafanana na Kimtang'ata, Kivumba, Kingao na Kiunguja kwa kiasi fulani.

2.2.2.6 Kipemba

Kipemba ni lahaja inayochanganya maneno ya lugha mbali mbali kama vile Kimvita, Kimtang'ata na Kitumbatu.

2.2.2.7 Kimtangata

Kuna madai kuwa Kiswahili cha sasa cha mrima, asili yake ni Kimtang'ata, lugha inayozungumzwa sana sehemu za mrima hasa Tanga, Pangani na miji iliyopakana nayo.

2.2.2.8 Kivumba

Hii ni moja ya lugha za kale za Kiswahili. Lugha hii husemwa sehemu za Vanga na Wasini. Sehemu hizi ziko kusini mwa Kenya.

2.2.2.9 Kingwana

Lugha hii hutumika mashariki mwa Zaire. Kingwana ni mchanganyiko wa lugha za wenyeji na Kiswahi, pamoja na Kifaransa. Chimbuko lake ni baada ya wenyeji wa pwani ya Afrika Mashariki, kufika huko Magharibi ya Zaire. Kingwana kinazungumzwa sana sehemu hizo lakini hivi sasa Kiswahili Sanifu kinaenea.

2.2. 2.10Chimbalazi/Chimwini

Lugha hii hutumiwa kaskazini karibu na Mogadishu, Somalia, mahali ambapo lugha hii huzungumzwa sana na Marka na Barawa na hufanana na Kitikuu.

2.2.2.11Kitukuu

Lugha hii inapatikana kaskazini mwa Lamu na katika visiwa vyengine vinavokabiliana na bara yake. Sehemu hii inaendelea hadi huko Somalia sehemu za

Kismayuu, hii ndio sehemu itwayo Shungwaya na ambapo wengi wanaamini kuwa ndio chimbuko la lugha ya Kiswahili. Kitukuu inafanana na Kiswahili cha leo.

2.2.2.12 Kiamu

Lugha hii huzungumzwa katika visiwa vya Amu (Lamu). Inasemekana zamani kiliitwa 'Kiwandea' yaani kisiwa cha majivuno. Kiamu kina maneno mengi ya lugha za Kibantu.

2.2.2.13 Kisiu

Lugha hii husemwa kuzunguka mji wa Siu, Kisiu ni lugha inayofanana sana na lugha ya Kiamu na Kipate.

2.2.2.14 Kipate

Pate ni kisiwa maarufu chenye historia ya muda mrefu katika pwani ya Afrika Mashariki. Kisiwa hichi kiko kaskazini mwa pwani ya Kenya, Mashariki ya Lamu, lugha hii inafanana na Kiamu na Kisiu.

2.2.2.15 Kimvita

Chimbuko la lahaja hii ni Mombasa, hapo zamani lahaja hii iliitwa Mvita. Kimvita ni lugha iliyo katikati yaani inatenga lugha ya Kaskazini, Kiamu, Kisiu, kipate na zile za kusini kama Kivumba, Kimtang'ata, Kipemba, n.k. Kimvita pia ni lugha yenye historia refu katika fasihi ya lugha ya Kiswahili.

2.2.2.16 King'are/Kijomvi na Chichifundi

Hizi ni lahaja ambazo zimechangia katika kukuza lugha ya Kiswahili. Lugha hizi zinasemwa sehemu za kusini ya Gazi na kati ya mito ya Mkurumiji na Rahisi. Lugha

hii inakaribiana na Kivumba kwa upande wa Kingare, aidha lugha hii ilizungumzwa eneo la Mombasa, pembezoni mwa bahari ya kilindini.

Kijomvi huzungumzwa kaskazini mwa Mombasa, Kijomvi kinakaribiana sana na Kimvita. Vile vile Masebo na Nyangwine (weshatajwa) wameeleza kuwa aina nyingi za lahaja za Kiswahili tunaweza kuzigawa katika makundi manne, kama ifuatavyo:-

Lahaja za Kusini: lahaja hizo ziko Pemba, Unguja na Komoro ikijumuisha lahaja za Kiunguja, Kihadimu, Kipemba, Kiunguja Mjini na Kitumbatu.

Lahaja za Kaskazini: Hizi ziko katika mwambao wa Somalia na Kenya kikijumuisha lahaja ndogo ndogo kama vile Kiamu, Kitikuu, Kipate, Kingozi, Kisiu, Chimbalazi na kadhalika.

Lahaja za Kati Kati: hizi hujumuisha lahaja za Kivumba, Kimtang'ata, Kimrima, Kimvita Kingao na nyenginezo.

Lahaja za Bara: hizi hujumuisha lahaja za Kingwana, (Zaire) na misemo ya wageni kama vile, wazungu na wahindi.

Whitley (1969:3) ameeleza kuwa lahaja za upwa wa Afrika ya Mashariki zimegawika kwa mujibu wa makundi matatu. Kundi la kaskazini lenye lahaja za Kiamu, Kishela, Kipate, Kisiu, Kitikuu na Chimbini ambazo pia zinahusisha Kimtan'gata cha kusini ya Kenya. Kundi la pili ni lile la lahaja za visiwani kama vile Kipemba na lahaja mbili za Zanzibar (Kitumbatu na kihadimu). Lahaja za Kusini ni zile za kusini mwa Tanzania kama vile Bagamoyo, Mafya na Unguja Mjini. Lahaja

za Mombasa zinaacha kuwa tabia za kusini na kaskazini kama vile Chichi fundi Kimvita, Chijomvi wa Kingare.

Mlacha na wenzake (1965) walioandika “MRADI mwaka 1988, ulioanzishwa na TUKI wenye madhumuni ya kutafuta lahaja za Kiswahili ambayo kati ya mafanikio yake ni kutafiti lahaja za Kiswahili zinavyoweza kuongeza na kuendeleza msamiati wa istilahi za Kiswahili Sanifu. Data zilikusanywa kutoka Zanzibar (Tumbatu na Pemba). Kanda za kusini Mtwara, Lindi, Kilwa, Bagamoyo, Tanga, Mafia na Kisarawe.

Matokeo ya utafiti yalibaini kuwa vipengele vya Kiswahili Sanifu huviwezi kuendelezwa kwa kutumia lahaja. Vie vile kila mwana isimu wa Kiswahili anatambua kuwepo kwa hazina kubwa ya msamiati katika lahaja mbali mbali za Kiswahili na msamiati huo unaweza kutumiwa katika kujaza pengo la Kiswahili Sanifu katika msamiati.

Mwansoko (1992) pamoja na kukiendeleza na kukiimarisha, alilalamika kwa kusema hazina hii bado haijadhihirishwa kwa yakini na bado hayajatumika ipasavyo kukiendeleza Kiswahili Sanifu. Hivyo aliamshahisia kwa mtafiti na kutaka kuchunguza msamiati wa Kipemba uliobadilika katika muktadha wa harusini, msibani, uvuvini na kilimoni. Islam na wenzake

(2009, 13 – 15) wao wameeleza kwamba kwa vile eneo linalozungumzwa Kiswahili ni kubwa kila sehemu ilikuwa imezungumza Kiswahili cha aina yake na kulitokea lahaja za aina tofauti, msamiati wa kila lahaja uliongezeka kwa sababu ya

mwingiliano na wageni au majirani na ukali wa kila lahaja ukazidi kupotea. Lugha inaweza kuwa na lahaja nyengine ambazo zina umuhimu fulani. Kwa mfano, lahaja inaweza kutumiwa kukuza lugha na msamiati. Kulingana na sheikh Ahmed Nabahany, lahaja ya Kiamu Kimvita Kitikuu na lahaja nyengine za kaskazini zina ukwasi wa msamiati. Mafano maneno kama rununu, jopo na runinga ni msamiati wa lahaja.

Lahaja huchaguliwa kusanifisha lugha ili kupata lugha ya wastani na sanifu. Hudhihirisha ukwasi/utafiti, wa lugha kupitia mitindo mbali mbali ya wazungumzaji na waandishi pamoja na msamiati wake. Huwakilisha historia ya lugha fulani. Huweza kutumiwa katika fasihi kama njia ya uhuru wa ushairi. Huipamba lugha hasa inapozungumzwa na watumiaji wa lahaja fulani. Kwa hiyo lahaja ni lugha ambayo hutumiwa na kikundi cha watu fulani na aghlabu huwa na tofauti za kimatamshi pamoja na umbo ya maneno. Lugha ya Kiswahili ina lahaja nyingi ambazo hukadiriwa kati ya kumi na tano na ishirini na moja. Mifano ya lahaja na zinakozungumzwa ikilinganishwa na Kiswahili Sanifu mtafiti ameibainisha hapo chini:

Data: 1

Kitumbatu\ Kihadimu – kisiwa cha Tumbatu Kaskazini Unguja

<u>Kt</u> <u>KS</u>	
Fwada	faida
Mazonge	matata
Bigija	nyonga

Kipemba - kisiwani Pemba mfano**Kp.....KS**

Gongwa	hasira
Kimbila	kimbila
Jigala	maua
Tongoa	sema

Kiamu Kisiwa cha Lamu Mfano: -**Amu.....KS**

Mbee	mbele
Nduu	ndugu
Moya	moja
Zitu	vitu
Kalili	kidogo

Kimvita - Kiswahili Mombasa pamoja na Kaskazi na Kusini mwake.**Mvi.....KS**

Ndoo	njoo
Tini	chini
Vyaa	zaa
Mwivi	mwizi

Kijomvu - Mjini Jomvu kaskazini nje ya kisiwa cha Mombasa mfano:-

Jom	KS
Akaendavye	akaenda zake
Ntoto	mtoto
Tama	hama
Chamba	kwamba
Wenjine	wengine

Msamiati, matamshi, sarufi maana na hata hati, kutokana na mabadiliko hayo hakuwi sawa kwa wazungumzaji wote wa lugha inayohusika ambao wamegawanyika sehemu. Mara kadhaa hutokea mabadiliko ya upande fulani wa wazungumzaji wa lugha hiyo yakawa tofauti na mabadiliko ya upande mwengine, katika hali hizi tofauti ndogo ndogo huanza kujitokeza katika usemaji wa vikundi mbali mbali vya wazungumzaji, na jinsi lugha waitumiavyo inavyobadilika huwa ndio chanzo cha kuzuka kwa tofauti ndogo ndogo za lugha moja tunazojiita lahaja.

2.3 Tafiti Zinazohusiana na Mada

Lugha na lahaja mbali mbali zilifanyiwa ulinganishi na wataalamu mbali mbali ili kufahamu uhusiano uliopo kwa mfano:-

Juma (2011) alifanya ulinganishi wa Kimakunduchi, Kimatemwe, Kibuteni juu na Kizimkazi, ili kuona kwamba Kimtende, Kibwejuu, Kimakunduchi na Kizimkazi zinastahiki kuitwa lahaja ndogo za Kimakunduchi au la, na kugundua kuwa Kimtende na Kibwejuu ni lahaja ndogo za Kimakunduchi ila Kizimkazi si lahaja ndogo ya Kimakunduchi.

Khamisi (1983) alichunguza kuhusu tofauti baina ya Kiswahili cha Pemba Mjini na Pemba vijijini na kubaini kuwa kuna tofauti katika baadhi ya vipengele vya kiisimu. Kipemba cha mjini kimeathiriwa na lugha kama Kiarabu, ukilinganisha na Kipemba cha vijijini ambacho kinauasili wa Kibantu. Miongoni mwa tofauti alizogundua ni kama za kifonolojia, kimofolojia na kimsamiati, kwa mfamo:-

Data 2

Kp M	Kp V
Vitamkwa \M\ - Mchuzi	\N\ Nchuzi
\th\ - Thawabu	/s\ Sawabu
\dh\ - dharau	\z\ Zarau
\S\ - Sikio	\sh\ - Shikio
Msamiati Haribu	/ fuja/
Asubuhi	/ unju/

Kwa misingi hio Khamisi alikuwa aliwaunga mkono wale wanaodai kuwa hakuna lahaja moja ya Kipemba kwani kuna Kipemba cha mjini na Kipemba cha vijijini.

Ali (2007) alichunguza athari za usasa katika lahaja ya Kimakunduchi asilia, katika utafiti huu aligundua fikra mpya ya kuwepo lahaja ndogo ndogo ndani ya lahaja kuu ambazo hulingana sana kimsamiati, kimuundo, kwa wasemaji wake ingawa hutofautiana kwa lafudhi. Pamoja na wataalamu tofauti, Massamba (1977:45-69) yeye alilinganisha lugha za Ci-. Ruri, kijita na kikwaya na kubaini kuwa lugha hizi zinalingana kwa kiwango kikubwa na kusema katika utafiti huo kwamba kila sauti

iliyomo katika utafiti Ciruri, pia ipo katika Kijita na Kikwaya ingawa katika baadhi ya sauti ni tofauti kidogo.

Data3

Ci – Ruri C. r

Ci – Jita C, Ai

Ki – kwaya K, r

Pia ameendelea kufafanua kwa kueleza kwamba; konsonanti zote za lugha hizi zinafanana kwa kiwango kikubwa lakini kuna tofauti ndogo kama inavyojionesha katika mfano uliopita. Iwapo Ci – Ruri na Kijita wana konsonanti “C” basi Kikwaya kinakonsonati “K” pia kila penye “r” ya Ci – Ruri na Kikwaya kuna “T” ya Kijita mfano:- kiswahili Ci – Ruri Ci – Juita, Kikwaya nimenunua chungwa, enigula chigura tunanunua eci gura ec gura ekigura kutokana na data hiyo tunayoionyona, iwapo Ci Ruri na kijita konsonanti 'C' basi Kikwaya kiwi konsonanti 'K'. Vile vile kila penye 'r' ya ci-ruri na kikwaya kuna 'T' ya kijita. Hali hii inatokea kwa lugha zote tatu. Hata hivyo ingawa msamiati huo unakonsonante tofauti lakini msamiati wake huwa una maana moja.

Kwa ujumla Massamba (keshatajwa) amesema kuwa: -Ci – ruri, Kijita na Kikwaya ni lugha tofauti bali ni lahaja za lugha moja hasa kwa kuthibitisha kuwa kati ya maneno 200 yaliyochunguzwa, maneno 195 yanalingana ya lugha zote tatu. Hii ni sawa na asilimia 97.5. Kwa hiyo ni sawa na kusema maneno yote yanayolingana kwa asilimia 97.5 (Tafsiri Juma M.A 2011).

Pamoja na tafiti nyingi zilizowahi kufanya na wataalamu mbali mbali zinazohusiana na lahaja, hakuna mtafiti aliefanya ulinganishi wa Kitumbatu cha Utumbatuni na Kibumbwini Mkoa wa Kaskazini Unguja ili kubaini iwapo mfanano au utofautiano na kubaini kiini cha mfanano na utofautiano huo. Hata hivyo utafiti huu umekusudia kuchunguza ili kubaini iwapo Kitumbatu na Kibumbwini vina uhusiano wowote na kustahili Kibumbwini kuitwa lahaja ndogo ya Kitumbatu

2.4 Mkabala wa Kinadharia

Verschurch (2005) ameeleza kwamba nadharia ni njia ambazo husaidia katika utoaji, mawazo ambayo yanampa mtafiti mwangaza wa kazi yake. Sengo (2009) amesema nadharia ni wazo kuu ama fikra kuu, muongozo mkuu, wa mtu au watu (Jamii), pahala fulani, wakati fulani na ni muongozo wa kufuata wakati wa kuchambua kazi za utafiti. Nadharia imeelezwa kuwa ni mpango wa mawazo na muongozo uliotungwa ili kutusaidia kuelekeza jinsi ya kufanya na kutekeleza jambo fulani (BAKIZA, 2009: 363). Kamusi ya Kiswahili Sanifu inaeleza kwamba Nadharia ni mawazo, maelezo au mwongozo uliofanywa ili kusaidia kutatua au kutekeleza jambo fulani. Kwa vile mtafiti amechunguza ulinganishi wa Kitumbatu cha Utumbatuni na Kibumbwini Mkoa wa Kaskazini Unguja, alihisi nadharia ya muachano na makutano iliyoelezwa na Masamba (2007:72) inamfaa katika uchambuzi wake.

Kwa kawaida nadharia ya mwachano na makutano imefasiriwa kwa mujibu wa muktadha uliokusudiwa kutumika. Kwa mintarafu hii nadharia hii huweza kufanya kazi inapotokea jamii moja kutengana na jamii nyengine, na mabadiliko haya huendelea kutokea katika vipengele kadhaa vya kiisimu na hatimae utofauti wa lugha

hujitokeza na kufikia kila lugha kuzaa lahaja yake. Kwa upande mwengine lugha huweza kufanana sana kama vile maumbo yake na hii huwa ndio lahaja.

Kipacha (2003:11) amesema kuwa msambao wa wazungumzaji na jinsi lugha waitumiayo inavyobadilika huwa ndio chanzo cha kuzuka tofauti ndogo ndogo za lugha moja tunazojiita lahaja.

Kwa upande mwengine wanajamii wanaotokana na asili moja ambao walitengana kwa muda mrefu na kutumia lahaja tofauti, baadae lugha zao zikalazimika kuingiliana iwe kwa sababu za kiuchumi, biashara au ndoa, lugha zao hizo huonekana kuwa kama lugha moja katika hali kama hii hapa tutasema kuwa kuna makutano baina ya lugha mbili.

Massamba (keshatajwa 75-84) ametumia nadharia ya muachano na makutano ya lugha za Kibantu katika kulinganisha na kutofautiana katika lahaja tofauti kama vile, Cicifundi, Cimwini, Kikae (Kimakunduchi) na Kipemba ambapo alieleza katika ulinganishi wake kuwa lahaja hizi zinawezekana zilikuwa ni lahaja tofauti za Kibantu lakini baada ya mahusiano ya muda mrefu lugha hizi zimeonekana kama ni lahaja za lugha moja. Kadhalika lugha zilizokaribu, kijiografia, hufanana zaidi ukilinganisha na zile zilizoko mbali zaidi mfano lahaja ya Ci-mwini ilioko kaskazini mwa A'mash na Kikae iliopo kusini ya A'mash ziko mbali kijiografia ndio maana lugha zao hazifafanani sana.-

Data 5

1. Cimwini: Siku mooyi mwaana mwuziye waawaye
 Kikae: Siku moja mwana kele kevu kamuuzi babuye
 K\Sanifu: Siku moja mtoto alimuuliza baba yake

 Cimwiini: Chinthuhe chimooyi huzaloo miya
 Kikae: Rita kimoja hivyaa mia
 K\Sanifu: Kitu kimoja huzaa mia

Pindi ukichunguza kwa makini utagundua tofauti ya vitamkwa katika msamiati: ambapo penye \Ch\Cimwiini pana \K\Kimakunduchi. Vile vile utabaini kuwepo tofauti kimsamiati mfano msamiati “waawa” wa Cimwiini tofauti na msamiati ba\ba wa Kimakuduchi.

Pia ukilinganisha Kitumbatu na Kiswahili Sanifu utagundua kufanana kwa misamiati iliyomo katika lugha hizo. Kuna maneno ya Kitumbatu yamo katika Kiswahili Sanifu ingawa baadhi ya maneno kama 'nika' ni tofauti na neno 'nipe' katika Kiswahili Sanifu. Neno 'lyupawa' ni tofauti na neno upawa la Kiswahili Sanifu. Maneno kama mfise, chuuza, kihaya, songonyoko ni maneno ambayo hupatikana katika lahaja ya Kitumbatu na huwezi kuyapata katika Kiswahili Sanifu.

Kwa upande mwingine lahaja ambazo ziko karibu huru zinafanana sana katika maumbo ya msamiati na fonolojia yake, lahaja Kitumbatu iko karibu sana na lahaja ya Kimakunduchi. Lahaja ambazo ziko kusini ya Afrika Mashariki, kisiwa cha Unguja, kwa maana hiyo msamiati wake unalingana kwa kiasi kikubwa mfuno:-

Data 6

<u>K\T</u>	<u>K\M</u>	<u>K\S</u>
Nyiimbi Nyimbo zuri	Nyevu nyimbi nyimbo zuri	Niliimba nyimbo nzuri
Kulyamku Iyunju	Kuamku unju	Umeamka asubuhi

Kutokana na data tulizokwisha kuziona ni dhahiri kuwa kuna uhusiano wa msamiati “Iyunju” wa Kitumbatu na msamiati “Unju” wa Kimakunduchi. Hali hii inatuonesha uhusiano uliopo baina ya lahaja hizi mbili. Hurskainer (1989) na T. Stude (1995:110) wakieleza mfanano wa baadhi ya sauti za msamiati wa Kimakunduchi na Kitumbatu, wanasema kuwa lahaja zote mbili zinadondosha sauti za nazali katika baadhi ya msamiati wake mfano:-

Data 7

<u>KS</u>	<u>Kik\Kt</u>
Jamvi	Javi
Nzi	zi
Mvi	vi
Chumvi	chuvi
Ugomvi	ugovi

Pia wameeleza kuwa lahaja zina msamiati wa asili zaidi, maneno kama “Ngano” badala ya Hadithi, “Nyonge” badala ya Dhaifu. Kwa kuwa utafiti huu ulizingatia katika ulinganishi wa lahaja za Kitumbatu na Kibumbwini Mkoa wa Kaskazini Unguja ambazo ziko maeneo tofauti kijiografia, nadharia hii ndio yenye kufaa kwa kiasi kikubwa katika kuangalia uhusiano wake na kugundua kiini cha mfanano au tofauti za kihistoria na msamiati wake.

2.5 Muhtasari wa Sura

Sura ya pili ilijikita zaidi katika kazi tangulizi na mkabala wa kinadharia mtafiti alipitia maandiko mbali mbali, miongoni mwao zilihusu lahaja za Kiswahili, tafiti zilizotangulia zalahaja ya Kiswahili. Na mwishowe mtafiti alimalizia sura hii kwa mkabala wa Kinadharia.

SURA YA TATU

MBINU ZA UTAFITI

3.0 Utangulizi

Sura hii ilibainisha njia na mbinu mbali mbali zilizotumika katika ukusanyaji wa data za utafiti. Vile vile sura ilifafanua uchambuzi wa mhojiwa pamoja na utaratibu wa ukusanyaji wa data ulivyokuwa. Mwisho sura ilieleza mbinu zilizotumika katika kuchambua na kuchangana data na Ilikamilishwa kwa kuwekwa muhtasari wa sura.

3.1 Vyanzo vya Data

3.1.1 Data za Maandishi

Mtafiti alisoma mapitio mbali mbali kwa ajili ya kupata data za utafiti na kutumia orodha za maeneo ambayo yalimuongoza kuwauliza watoa taarifa kuhusu matumizi ya msamiati katika eneo lao Mfano: -

Data 8

<u>Kt</u>	<u>Kb</u>
Anamfisa	amempeleka

3.1.2 Data za Masimulizi

Utafiti huu ulitumia njia ya masimulizi kwa kuhusisha makundi tofauti ya watoa taarifa kwa makundi yafuatayo:-

3.1.2.1 Kundi la Watoto chini ya miaka 18

Watoto wasiopungua 10 walihusishwa katika kukusanya data za msamiati kwa kupitia methali, vitendawili, hadithi, chemsha bongo n.k.kwa kutumia ushuhudiaji.

3.1.2.2 Kundi la Vijana chini ya Miaka 40

Vijana wasiopungua 15 walihojiwa kwa kutumia njia ya mahojiano na kupata data ambazo zilichunguzwa kwa makini ili kupata misemo yenye msamiati wa asili na lahaja zao na kurikodi kwa ajili ya kuangalia jinsi msamiati huo unavyofanana ama kutofautiana.

3.1.2.3 Kundi la Wazee zaidi ya Miaka 40

Wazee wasiopungua 9 walihojiwa na kuombwa kueleza ingawa kwa ufupi historia ya vijiji Jamii na lahaja zao. Pia masimulizi yao yalichunguzwa kuhusu ngano na maisha yao ya kawaida na kuyarikodi kwa ajili ya kupata kujua historia zao kwa ufupi na kupata msamiati asilia wa lahaja zao.

3.2 Watoa Taarifa

Utafiti huu ulihusisha watoa taarifa wasiopungua 65 waliohusiana na marika tofauti kama vile watoto, vijana na wazee kutoka sehemu zote mbili za utafiti yaani Tumbatu ilikuwa na jumla ya watoa taarifa 34 na Bumbwini ilikuwa na jumla ya watowa taarifa 31. Sababu ya kutumia idadi hiyo ya watoa taarifa ni kuhakikisha kuwa zitapatikana taarifa kwa kila kundi kwa kuzingatia muda wa gharama za utafiti. Makundi yenyewe ni

Watafitiwa	W'um	'w'k
Wazee zaidi ya miaka 40	8	9
Vijana chini ya miaka 40	10	10
Watoto chini ya miaka 18	13	16

3.3 Mbinu za Kukusanyia Data

Utafiti huu ulitumia mbinu za aina tatu. Mtafiti alifikia uamuzi wa kutumia mbinu za aina hiyo ili kupata uthabiti wa matokeo ya utafiti anaokusudia kuufanya. Mbinu zalizozitumia katika utafiti huu ni:-

- i) hojaji
- ii) mahojiano
- iii) ushuhudiaji

3.3.1 Hojaji

Kwa mujibu wa Kothari (keshatajwa) hojaji ni mbinu ya kukusanyia data ambapo mtafiti huandika maswali na kisha kuyapeleka kwa watoa taarifa ili wayajibu na baadae kumrudishia mtafiti yakiwa tayari yemeshajibiwa. Walliman (2011) anaongeza kuwa maswali ya hojaji yako ya aina mbili. Aina ya kwanza ni ile inayohusisha maswali funge ambayo hutoa fursa kwa watafitiwa kuchagua jibu miongoni mwa majibu kadhaa yaliyopendekezwa. Aina hii ya hojaji ni rahisi kujibu na inasaidia kupata majibu mahsusi na huepusha upendeleo. Aina ya pili ya maswali ya hojaji ni ile inayohusisha maswali yasiyo funge ambayo hutoa fursa kwa watafitiwa kuwa huru kueleza wanachokijua juu ya dhana fulani kutegemeana na kile kilichoulizwa. Aina hii hutoa uhuru kwa watafitiwa kueleza mawazo yao kwa ubainifu na uwazi na pia husaidia kupata taarifa nyingi zaidi.

Mbinu hii ya hojaji iliyotumika katika utafiti huu ilijumuisha aina zote mbili za maswali yaliyokuwemo katika hojaji; yaani maswali funge na maswali yasiyofunge. Mtafiti alichanganya aina zote mbili za maswali ya hojaji ili kuepuka upungufu

ambao pengine ungeweza kutokea katika mbinu hizi mbili, kwa sababu kila moja kati ya aina hizi mbili za hojaji ilionyesha umadhubuti na upungufu wake. Mtafiti alionelea kwamba ilikuwepo haja ya kutumia mbinu hizi kwa pamoja ili kila moja izibe na kupunguza upungufu wa mbinu nyingine. Mbinu hii ya hojaji imemsaidia mtafiti kupata data zilizohusu vipengele vya kimofolojia vilivyoonyesha tofauti za ujitokezaji wa maumbo ya msamiati kati ya lahaja ya Kipemba na Kitumbatu.

3.3.2 Ushuhudiaji

Ushuhudiaji ni mbinu ya kukusanya data inayohusiana na kurikodi tabia za watu, vitu na matukio katika mpangilio maalumu. Mbinu hii ilimsaidia mtafiti kupata taarifa zilizo thabiti na za awali kuhusiana na namna mazungumzo yanayohusu lugha yalivyotokea. Mtafiti aliamua kutumia mbinu hii kwa kuwashuhudia watoto ili kupata data zinazoaminika na kupunguza dosari. Pia ilimsaidia kupata data za awali zinazohusu vipashio vya mofolojia na kimaana kutoka kwa wazungumzaji wa asili wa Kitumbatu cha utumbatuni, kwa upande mmoja, na Kibumbwini, kwa upande wa pili. Kama anavyosema Walliman (keshatajwa) kuwa data za awali ni data zinazoaminika kwa sababu hupatikana au kurekodiwa moja kwa moja kutoka kwenye tukio. Mbinu hii ya uchunguzi ilimsaidia mtafiti kukusanya data zilizohusu maumbo na kupata kubainisha tofauti ya vipengele vya kmoifolojia vinavyojitokeza baina ya Kitumbatu cha Kibumbwini na Kitumbatu utumbatuni. Data hizi zimemsaidia mtafiti kujibu swali la kwanza la utafiti.

3.3.3 Mahojiano/Usaili

Kwa mujibu wa Kombo na Tromp (2006), mahojiano ni majibizano ya ana kwa ana au ya simu, barua pepe na kadhalika yanayofanyika kati ya watu wawili au zaidi kwa

lengo la kukusanya taarifa au maoni kuhusu suala la fulani la kiutafiti lililoainishwa. Walliman (keshatajwa) ameyagawa mahojiano katika aina tatu ambazo ni mahojiano ya ana kwa ana, mahojiano ya kikundi na mahojiano ya simu (mtandao). Ingawa mbinu hii inaweza kufanywa kwa njia zote hizo, mtafiti aliitumia mbinu hii kuwahoji watafitiwa wake kupata data za lugha ya Kitumbatu cha utumbatuni na Kitumbatu cha Kibumbwini ana kwa ana. na kutumia mahojiano ya simu. Kwa mujibu wa Kothari (2009), mahojiano ya ana kwa ana ni mbinu ambayo mtafiti huwauliza maswali watafitiwa na wakati mwingine watafitiwa hupata fursa ya kumuuliza maswali mtafiti.

Mtafiti alitumia mbinu hizi kwa sababu kadhaa; kwanza, ni kwa ajili ya kupata uthabiti wa majibu ya watafitiwa. Pili, ni rahisi kwa mtafiti kudhibiti sampuli yake kwa wepesi na kwa usahihi zaidi. Hii inawezekana kwa sababu mtafiti anayo fursa ya kutosha na wahojiwa ana kwa ana na kuwauliza maswali na kurikodi majibu yao papo kwa papo wakati mahojiano yao yanaendelea. Pia maswali ambayo yatakosa majibu huweza kutafutiwa ufumbuzi papo kwa papo. Tatu, ni rahisi kwa mtafiti kukusanya taarifa nyingi na kwa kina zaidi, kwasababu watafitiwa wataweza kuuliza maswali na mtafiti atakuwa na uhuru wa kuuliza maswali ya ziada fursa ambayo haipatikani katika mbinu nyengine za kukusanyia data, kama vile hojaji na nyenginezo. Mbinu ya mahojiano ilitumika kukusanya data zinazohusu maneno yanayolingana kimaumbo lakini yana maana zinazotofautiana. Pia mbinu hii ilichunguza msamiati unaoakisi vikoa mbalimba vya maana na maana ya neno moja moja katika kila kikoa cha maana. Data zilizopatikana kwenye mbinu hii zilifaa sana kujibu swali namba mbili na namba tatu.

3.4 Usanifu wa Utafiti

Usanifu wa utafiti ni mpangilio maalum unaotoa mchoro kamili juu ya namna au jinsi utafiti fulani utakavyofanyika tangu hatua za mwanzo kabisa mpaka kukamilika kwake (Babbie, 1999). Zipo aina mbalimbali za usanifu wa utafiti na kwa minjili ya utafiti tunateuwa uchunguzi kifani kuwa aina ya usanifu wa utafiti wa utafiti huu. Uchunguzi kifani ni aina ya usanifu wa utafiti ambapo mtafiti huteuwa sehemu tu ya watafitiwa au vitafitiwa vilivyo vingi kwa ajili ya kuvifanyia utafiti ambavyo bila shaka vitatowa uwakilishi wa watafitiwa au vitafitiwa vyote. Katika utafiti huu mtafiti ameteuwa maeneo ya Shehia ya Makoba na Shehia ya Misufini, kwa upande wa Bumbwini kwa sababu maeneo hayo yana wakazi wengi ambao ni wazungumzaji wa kitumbatu cha Kibumbwini Pia wakazi wa maeneo haya wanapenda sana kuzungumza lugha yao ya uzawa. Kutokana na hali hii lugha yao bado haijapata athari kubwa ya Kiswahili sanifu na lugha nyengine. Pia ameteua eneo la Shehia ya Chwaka na shehia ya Jongowe kwa upande wa data za Kitumbatu. Maeneo haya yameteuliwa kwa sababu eneo hilo kwa kuzingatia kigezo kwamba sehemu hii ndio katikati ya kisiwa cha Tumbatu na wakazi wengi wa kisiwa hicho wamehama kwenye maeneo yao ya asili na kujifanyia makazi yao kwenye eneo hili. Pia kila mkazi wa eneo hili hujifaharisha na kuzungumza lugha ya uzawa na kujitahidi kwa kiasi kikubwa kujiepusha na athari za Kiswahili sanifu na lugha za kigeni. Kutokana na hali hii, lugha yao bado haijapata athari kubwa ya Kiswahili sanifu na lugha nyengine. Maeneo ya Shehia ya Misufini na Makoba yameteuliwa kuwakilisha Bumbwini nzima na eneo la Shehia ya Chwaka na Shehia ya Jongowe yameteuliwa kuwakilisha maeneo yote ya Tumbatu na Utumbatuni kwa ujumla. Kothari (2009) anaeleza kwamba, uchunguzi kifani ni aina bora ya usanifu kwa sababu itamfanya

mtafiti kutumia muda mfupi na gharama nafuu kupata data za utafiti na kasha kukamilisha malengo ya utafiti wake.

3.5 Mbinu za Kuchambua na Kufafanua Data

Data katika utafiti huchambuliwa na kufafanuliwa kwa kutumia mikabala ya aina mbili. Mkabala wa kiidadi na mkabala usio wa kiidadi. Kwa mujibu wa Walliman (keshatajwa) ameeleza kwamba mkabala wa kiidadi ni mbinu ya kuchambua na kufafanua data kwa kutumia namba ili kurekodi taarifa na kuwasilisha kwa kutumia mbinu za kitakwimu. Naye Enon (1998) anaeleza kuwa mkabala usio wa kiidadi ni mbinu ya kuchambua na kufafanua data ambapo mtafiti hueleza na kubainisha data zake kwa kutumia maelezo. Aidha, Kress (2008) anafafanua mkabala huu kuwa unaelezea vipi na kwa nini matukio yametokea. Kutokana na maumbile ya kazi yake, mtafiti anakusudia kujikita zaid kwenye uchambuzi unaozingatia mkabala usio wa kiidadi. Mtafiti anajishughulisha na maswali ya lugha na lugha inahitaji usahihi wa vipashio vitumikavyo kujenga lugha hiyo, bila kuzingatia sana wingi au uchache wa idadi ya wazungumzaji. Kwa hivyo njia ya uchambuzi usio wa kiidadi inaonekana kufaa zaidi kuliko ule wa kiidadi. Hata hivyo kwa pale inapolazimika mtazamo wa kiidadi pia mtafiti aliutumia.

3.6 Muhutiasari wa Sura

Sura hii imangalia njia na mbinu mbali mbali za ukusanyaji wa data. Miongoni mwa mbinu zilizojadiliwa katika sura hii ni pamoja na Hojaji, ushuhudiaji na mahojiano au usaili. Watoa taarifa nao wameelezwa kwa mujibu wa makundi yao, kama vile makundi ya watoto, makundi ya vijana chini ya miaka 40 na makundi ya wazee zaidi ya miaka 40 usanifu wa utafiti, ulizungumzwa kwa upana katika sura hii. Na

hatimae mtafiti alimalizia kwa mbinu za uchambuaaji wa data. ,nayo uchambuaaji kwa mkabala usio wa kiiidadi

SURA YA NNE

UWASILISHAJI, UCHAMBUZI NA MJADALA WA DATA ZA UTAFITI

4.1 Utangulizi

Katika utafiti huu mtafiti amejikita katika lengo kuu la utafiti huu ambalo ni kulinganisha lahaja ya Kitumbatu na kilahaja kidogo kinachoongelewa katika eneo la Bumbwini, Mkoa wa Kaskazini Unguja. Ili kufikia lengo hilo, mtafiti ameigawa sura hii katika malengo madogo madogo matatu ambayo ni:

Kuchunguza ulinganifu wa kimofolojia kati ya Kitumbatu na kilahaja cha Bumbwini. Kwa kukamlisha lengo hili mtafiti ameangalia baadhi ya vipengele vya kimofolojia. Miongoni mwa vipengele hivyo vitenzi na zaidi mtafiti amejikita katika uchunguzi wa viambishi vya mtenda, nafsi ya kwanza, ya pili, na ya tatu kwenye hali ya uyaakinishi na ukanushi. Vilevile katika kipengele hiki mtafiti ameangalia viwakilishi huku akitilia mkazo zaidi kwenye viwakilishi vionyeshi na viwakilishi vya nafsi. Pia katika sehemu hii njeo imejadiliwa katika wakati uliopo, ujao na uliopita, uyaakinishi na ukanushi. Hatimae lengo hili lilitimizwa kwa kuangalia kauli miongoni mwa kauli zilizoangaliwa ni kauli ya kutendea, kutendesha, na kutendeka. Lengo la pili la utafiti huu mtafiti amejikita katika kuchunguza ulinganifu wa kimsamiati kati ya sehemu hizo mbili. Misamiati ya aina mbalimbali kama misamiati inayohusu majina ya wadudu, msamiati ya uvuvi na mazingira ya bahari, na maeneo mengine yalichunguzwa katika lengo hili.

Lengo la tatu, ambalo mtafiti amelenga kubainisha uwiano na tofauti za kimaana zilizojitokeza katika lahaja ya Kitumbatu na kilahaja cha Bumbwini Mkoa wa Kaskazini Unguja. Katika lengo hili mtafiti amepitia nyanja tofauti za kimaana kama

vile, uwiano utofautiano wa kimaana katika vipengele tofauti kama vile, Nomino zenye kutofautiana kimaunbo kwa fonimu moja au mbili, na kufanana kimaana, Nomino zenye umbo lenye kutofautiana na kufanana kimaana Nomino zenye kufanana kwa umbo na kutofautiana kwenye maana Nomino zenye umbo na maana sawa katika lahaja zote.

Vile vile mtafiti aliangalia vitenzi ambapo kwa upande huu alichuguza vitenzi vilivyotofautiana kwa sauti moja au mbili na kufanana kwa maana. Pia mtafiti alichunguza vitenzi vyenye kuofautiana kimaumbo na kuwiana kimaana. Kwa kukamilisha lengo la tatu mtafiti aliangalia vikoa vya maana ambavyo vimejikita katika baadhi ya nomino pamoja na vitenzi hususan vitendo vya mjongeo.

4.2 Ulinganifu wa kimofolojia kati ya Kitumbatu cha Utumbatuni na

Kibumbwini

4.2.1 Vitenzi

Vitenzi vya Kiswahili huweza kubadilika kwa kuongezwa viambishi kwa kuzingatia mahitaji ya lahaja husika, nafsi na wakati unaotumika katika vitenzi hivyo. Hivyo katika sehemu hii, mtafiti ameangalia viambishi vya mtenda, katika vitenzi vya lahaja ya Kitumbatu na kilahaja cha Bumbwini kwa umakini, viambishi hivi vitakuwa katika nafsi ya kwanza, nafsi ya pili na nafsi ya tatu umoja na wingi, katika hali ya uyaakinishi na ukanushi. Kuthibitisha hili mtafiti amebainisha hoja hii kwenye jedwali lifuatalo:

Jadweli na 4.1: Viambishi Nafsi vya Lahaja ya Kitumbatu na Kibumbwini

NAFSI	UYAKINISHI				UKANUSHI			
	Kt		Kb		Kt		Kb	
	U	W	U	W	U	W	U	W
N1	n(i)	t(we)	n(i)	t(u)	s(a)	h(a)	s(i)	h(a)
	s(a)	t(wa)	t(a)		s(e)		s(e)	
	ny(e)	t(u)	n(e)		s(i)			
	n(a)							
N2	k(wa)	m(w)	k(u)	m(u)	h(we)	h(mwe)	h(u)	ha(we)
	k(u)				h(wa)	h(mwa)	h(we)	ha(mwe)
N3	k(a)	w(a)	k(a)	w(a)	h(a)	h(a)	h(a)	h(a)
	k(e)	w(a)	k(e)		h(e)			

Chanzo data za Uwandani (2017)**4.2.2 Viambishi vya Mtenda Nafsi ya 1**

Tukichunguza jadweli 4.1 hapo juu tutabaini kuwa lahaja ya Kitumbatu katika hali ya uyakinishi, ina maumbo manne ya mofiu zinazowakilisha mofimu za nafsi ya kwanza umoja. ambayo ni, **n(y)**, **n(i)**, **s(a)**, na **n(a)** ambapo kwa upande wa Kibumbwini pia hupatikana maumbo manne ambayo ni **n(i)**, **n(e)**, **n(a)** pamoja na **t(a)**.

Data 09

- a) Kt Nivu nimfisi mgeni
- Kb Nilkuwa nimpeleka mgeni
- Ks Nilikuwa ninampeleka mgeni

- b) Kt Nyende lyunju mavueni
 Kb Nende kondeni asubuhi
 Ks Nimekwenda kondeni aubuhi
- c) Kt Sakuja jumwapili
 Kb Takuja jumapili
 Ks Nitakuja jumapili
- d) Kt Nakulya vitu
 Kb Nakula chakula
 Ks Ninakula chakula

Kutokana na mifano iliopo hapo juu mtafiti wa kazi hii anathibitisha kwamba, katika kuonyesha nafsi ya kwanza umoja uyakinishi, viambishi kama **(na)**, **(ne)**, na **(ni)** hutumika kwa wazungumzaji wa Kitumbatu na Kibumbwini lakini kiambishi **(sa)** hupatikana katika lahaja ya Kitumbatu pekee na kwa upande wa Kibumbwini hupatikana kiambishi **(ta)** ambacho hakipatikani katika Kitumbatu.

Kwa upande wa viambishi vya mtenda nafsi ya kwanza wingi katika hali ya uyakinishi wasemaji wa Kitumbatu hutumia viambishi vyenye maumbo matatu tofauti. Maumbo hayo ni **t(wa)**, **t(w)**, **t(u)** ambapo katika hali hiyo hiyo wasemaji wa Kibumbwini hutumia mofimu iliyobeba umbo moja tu nalo ni, **t(u)**. Mtafiti ameorodhesha mifano ifuatayo ili kushadidia hoja zake.

Data 10

- a) Kt Tuvu tukalyachi iko kati
 Kb Tulikua tukaa ndani
 Ks Tulikua tumekaa ndani
- b) Kt Twimbi uzuri lelyo
 Kb Tuimba vizuri leyo
 Ks Tumeimba vizuri leo
- c) Kt Twanlya ubwabwa
 Kb Tunakula wali
 Ks Tunakula wali

Kutokana na mifano hii mtafiti anaona kuwa Kitumbatu kina viambishi viwili ambavyo hutofautiana na Kibumbwini. Viambishi hivyo ni **t(wa)**, kama il ilivyojitokezajitokeza katika mfano c), na **t(wi)**, kama ilivyojitokeza katika mfano b). Kitumbatu pia kina kiambishi **t(u)** ambacho pia hupatikana katika Kibumwini. Katika Kibumbwini kiambishi hiki hutumika peke yake katika nafsi ya kwanza umoja hali ya uyakinishi kama tulivyoona katika mfano a, b. na c.

4.2.3 Viambishi vya Mtenda Nafsi ya 2 Uyakinishi

Katika hali ya umoja viambishi vya mtenda, nafsi ya pili umoja katika hali ya uyakinishi vimejitokeza katika mofu zenye maumbo mawili tofauti. Maumbo hayo ni **k (w)**, na **k (u)**. Katika hali kama hii, Kibumbwini hutumia mou yenye umbo moja tu ambalo ni **k (u)**. Ukweli huo umedhihiri kama ulivyoainishwa hapo chini:-

Data 11

- a) Kt Kwan-nda toto
- Kb Kunakwenda kidugu dugu
- Ks Unakwenda kidogo dogo
- b) Kt Ama, kun-jisili nini?
- Kb Ama: kuniletea nini?
- Ks Aka: kuniletea nini?

Kwa kuchunguza mifano iliyopo hapo juu tutabaini kuwa kiambishi **k(u)**, hutumika na wazungumzaji wa Kibumbwini pamoja na wazungumzuji wa Kitumbatu, lakini kiambishi (**kw**) hutumika kwa wazungumzaji wa Kitumbatu tu.

Kwa upande wa nafsi ya pili wingi mtenda, wazungumzaji wa Kitumbatu hutumia kiambishi chenye maumbo **m (wa)**, lakini katika lahaja ya Kibumbwini hutumika kiambishi chenye umbo mojawatu ambalo ni **m (u)**. Mfano: -

Data 12

- a) Kt Mwenyambia nirudize pano.
- Kb Munambia nirudishe hapa.
- Ks Mumenambia nirushe hapa.
- b) Kt Mwan-nda toto.
- Kb Munakwenda kiduchuduchu.
- Ks Mnakwenda kidogodogo.

Vile vile katika viambishi vinavyoonesha nafsi ya pili wingi kwa pande zote huwa na umbo moja tu nalo ni **m (u)** kwa upande wa Kibumbwini na **m (we)** kwa upande wa Kitumbatu. Mfano:-

Data 13

- a) Kt Mwenyambia nirudize lini?
- Kb Munambia nirudishe lini?
- Ks Mmenambia nirudishe lini?

- b) Kt Kun-chuzu nini?
- Kb Kunantizamia nini?
- Ks Unanitizamia nini?

Hivyo kwa kuchunguza kwa umakini katika lahaja hizi mbili tutabaini kwamba kiambishi **k (u)**, kinachoonesha nafsi ya pili umoja hupatikana katika lahaja ya Kitumbatu na Kibumbwini lakini kiambishi **k (wa)** cha umoja uyakinishi hupatikana katika lahaja ya Kitumbatu tu.

Katika mifano iliyopo juu inatubainishia kuwa Kitumbatu kinabeba kiambishi **m (we)**, na katika kuonyesha viambishi vya mtenda nafsi ya pili wingi, lakini kwa upande wa Kibumbwini, hubeba kiambishi kimoja tu nacho ni **m(u)**. Hali hii hufanya wazungumzaji hawa kutofautiana katika viambishi vya nafsi ya pili wingi katika viambishi vyote.

4.2.4 Viambishi vya Mtenda Nafsi ya 3 Uyakinishi

Viambishi **k (a)** na **k (e)** hutumika katika lahaja zote mbili; Kitumbatu na Kibumbwini kuonyesha nafsi ya tatu umoja katika hali ya uyakinishi. Mtafiti amedhihirisha mifano ifuatayo kushadidia hoja aliyoainisha hapo juu:-

Data 14

- | | |
|-------|-------------------------------|
| Kt | Ali kende chokolya nyambo |
| Kb | Ali kenda chokoa pweza |
| Ks | Ali amekwenda chokoa pweza |
| | |
| a) Kt | Mwana kanvisa vitu vyakwe |
| Kb | Mtoto kabakisha vyakula vyake |
| Ks | Mtoto kabakisha vyakula vyake |

Kutokana na mifano iliyoorodheshwa na mtafiti hapo juu, tumeweza kuelewa kwamba Kitumbatu na Kibumbwini kwa pamoja, hutumia viambishi vyenye maumbo **k (a)** na **k (e)** kuwakilisha mofu inayowakilisha nafsi ya tatu umoja uyakinishi.

Katika nafsi ya tatu wingi viambishi kama **w (a)**, na **w (e)**, hutumika kwa upande wa Kitumbatu katika hali ya uyakinishi. Katika Kibumbwini vilevile hutumia viambishi **w (a)** na **w (e)**. Mifano ifuatayo itatuthibitishia hoja hiyo:-

Data 15

- a) Kt Walimu wan-someza uzuri
- Kb Walimu wanasomesha vizuri
- Ks Walimu wasomesha vizuri

- b) Kt Wende kumchuza mgonjwa
- Kb Wenda kumtizama mgonjwa
- Ks Wamekwenda kumtizama mgonjwa

4.2.5 Viambishi vya Nafsi 1 Ukanushi Mtenda

Viambishi vya nafsi ya kwanza umoja kwa Kitumbatu hujitokeza katika maumbo matatu tofauti nayo ni **s(i)**, **s(e)** na **s(a)** na kwa upande wa Kibumbwini hujitokeza katika maumbo mawili ambayo ni **s(i)** na **(se)**. Maumbo hayo mawili huviyana na maumbo ya Kitumbatu. Natuangelie mifano ifuatayo:-

Data 16

- a) Kt Se soma nipokua mwana
- Kb Sijasoma nilipokuwa mtoto
- Ks Sijasoma nilipokuwa mtoto

- b) Kt San -kwenda sukuli
- Kb Sendi sukuli
- Ks Siendi skuli

- c) Kt Siviji tongolya kizungu
 Kb Sijui kuzungumza kizungu
 Ks Sijui kuzungumza kiingereza

Kama inavyosomeka katika mifano ya sentensi zilizopo hapo juu, katika hali ya ukanushi nafsi ya kwanza umoja lahaja ya Kitumbatu hutumia viambishi vyenye maumbo matatu tofauti ambayo ni **s(a)** na **s(e)** na **(si)**, ambapo Kibumbwini hutumia kiambishi chenye umbo la **s(e)** na **s(i)**).

Kwa upande wa nafsi ya kwanzawingi kiambishi **h(a)** hujitokeza katika lahaja zote yaani Kitumbatu na Kibumbwini:

Mtafiti amesainisha mifano ifuatayo hapo chini kushadidia hoja yake hapo juu:-

Data 17

- a) Mfano
- Kt Ha twan-panda choroko
 Kb Hatupandi choroko
 Ks Hatupandi chooko
- b) Kt Hatwemwona jana
 Kb Hatwemuona jana
 Ks Hatukumuona jana.

Kutokana na mifano iliyopo hapo juu inatudhihirikia wazi kama hakuna tofauti iliyojitokeza katika lahaja hizi mbili kwenye kuonesha maumbo ya nafsi ya kwanza wingi ukanushi.

4.2.6 Viambishi vya Nafsi ya 2 Ukanushi

Kwa kuangalia jeduwali 4:1 tunapata viambishi vya Nafsi ya 2 umoja katika hali ya ukanushi ambavyo ni **h(we)** na **h(wa)** kwa lahaja ya Kitumbatu na **h(we)** kwa lahaja ya Kibumbwini. Mfano:-

Data 18

- | | |
|-------|---------------------------|
| a) Kt | Hwan-kwenda maulidi lelyo |
| Kb | Hwendi maulidini leo |
| Ks | Huendi maulidini leo |
| b) Kt | Hwedumbizwa kuja |
| Kb | Hujakubalia kuja |
| Ks | Hujakubaliwa kuja |

Kwa hiyo mifano iliopo hapo juu inatubainishia kuwa lahaja ya Kitumbatu ina viambishi kama **h(wa)**, na **h(we)** kwa ajili ya nafsi ya pili umoja ukanushi na kiambishi (**hwe**) pekee kwa lahaja ya Kibumbwini.

Viambishi vya mtenda katika nafsi ya kwanza wingi huonesha umbo moja katika lahaja ya Kitumbatu na Kibumbwini. Umbo hilo ni nayo ni **h(a)**. Mfano:-

Data 19

- | | |
|-------|--------------------------|
| a) Kt | Hawan-kamatwa ni asikari |
| Kb | Hawajakamatwa na asikari |
| Ks | Hawajakamatwa na askari |

Katika mifano iliyoainishwa hapo juu matafiti amebaini kwamba viambishi vya nafsi ya pili wingi vinalingana kati ya Kitumbatu na Kibumbwini na vyote vinajitokeza katika umbo moja tu nalo ni **h(a)**.

4.2.7 Nafsi ya 3 Umoja Ukanushi

Umbo **h(a)** na **h(e)** hujitokeza katika nafsi ya 3 umoja katika hali ya ukanushi, kwenye lahaja ya Kitumbatu. Kwa upande wa lahaja ya Kibumbwini hujitokeza katika umbo moja tu nalo ni **h(a)**. mfano:

Data 20

- | | |
|-------|-------------------|
| A. Kt | Hesuka nguo zakwe |
| Kb | Hakufua nguo zake |
| Ks | Hakufua nguo zake |
| B. Kt | Han-chafulya nguo |
| Kb | Hachafui nguo |
| Ks | Hachafui nguo |

Kwa mifano tuliyoiona hapo juu inatudhihirishia kwamba maumbo kama **h(a)** yameweza kupatikana katika lahaja ya Kitumbatu na Kibumbwini lakini umbo kama **h(we)** inapatikana katika lahaja ya Kitumbatu peke yake.

A. Nafsi ya 3 Wingi Mtenda

Vile vile Jaduweli 4.1 limeangalia viambishi vya mtenda nafsi ya tatu wingi ambavyo katika kila lahaja vimejitokeza katika umbo moja tu nayo ni **h(a)** mfano:

Data 21

a) Kt	Walya hawan-kona haya
Kb	Wale hawaoni haya
Ks	Wale hawaoni haya

Kwa mujibu wa mifno hii Kitumbatu kimebeba kiambishi chenye umbo moja kwa ajili ya nafsi ya tatu wingiu kanushi, kadhalika na Kibumbwini kimebeba kiambishi chenye umbo sawa na Kitumbatu ambalo ni **$h(a)$**

4.3 Viwakilishi

Viwakilishi ni maneno ambayo hutumiwa badala ya nomino. Maneno haya huwakilisha nomino na kwa kawaida, viwakilishi vinapotumika nomino huwa hazitajwi. Mara nyingi, kimofolojia viwakilishi hufanana na vivumishi isipokuwa vile viwakilishi vya nafsi. Viwakilishi vipo vya aina nyingi.

4.3.1 Viwakilishi Vioneshi baina ya Kitumbatu na Kibumbwini

Kunajitokeza tofauti ya dhahiri kwenye viwakilishi vionyeshi miongoni mwa lahaja mbili hizi. Tofauti hii imeonyeshwa kwa uwazi kwenye jedwali 4.2 hapo chini

**Jedwali na. 4.2: Viwakilishi Vionyeshi vya Lahaja ya Kibumbwini na
Kitumbatu**

Na	KT						KB					
	Karibu		Mbali		Mbali Kidogo		Karibu		Mbali		Mbali Kidogo	
½	yuno	Wano	yulya	Walya	iyoy	Iwo	huyu	Hawa	yule	wale	yule	wale
¾	uno	Ino	ulya	Ilya	ulya	Ilya	huu	Hili	ule	Ile	uo	iyoy
5	Ino	Zino	ilya	Zilya	ilya	Zilya	hii	Hizi	ile	Zile	iyoy	izo
6/7	kino	Vino	kilya	Vilya	icho	Ivyo	hicho	Hivi	kile	Vile	icho	ivyo
8/9	uno	Wano	yulya	Walya	kulya	walya	huyu	Hawa	yule	wale	uyo	ao
10/5		Zino	ulya	Zilya	iwo	Ayo	hii	Hizi	ile	Zile	iyoy	izo
10/9	Uho	Yano	ulya	Yalya	uno	Yano	huu	Huyo	uwo	Ayo	ule	yale
11/12	Pano	Pano	kalya	Kalya	kulya	kulya	hapa	Hapa	pale	pale	kule	kule
13	Kuno		ulya	Kulya			huku	Huku	kule	kule	pale	pale
			kulya	Kulya	palya	palya	huku	Huku	kule	kule	pale	pale

Chanzo uwandani (2018)

Kwa makini tunapolitazama Jaduweli na 4.2 tunaweza kugundua kwamba viwakilishi vionyeshi huviwezi kubadilika kulingana na viambishi vya nomino inayowakilishwa kingeli. Kwa maana hiyo tutabaini kuwa, kwa mujibu wa jaduweli yetu, Kitumbatu hujenga viwakilishi vionyeshi vya mahali au vitu vilivyopo karibu na msikilizaji au msemaji kwa kiambishi cha upatanishi wa kisarufi pamoja na kiambishi **no/**. Kuna kanuni yetu inayoonesha hapa chini: -

(K ngeli + no) kwa vitu vilivyokaribu na msemaji na msikilizaji. Jedwali linaonesha viwakilishi vionyeshi vinavyoashiria vitu vilivyopo mbali, karibu na mbali kidogo

kwa msemaji, na msikilizaji katika lahaja ya Kitumbatu na Kibumbwini. Data Zilizotangulia zinathibitisha mzizi (**le**) hutumika kuonesha vitu vilivyo mbali kwa upande wa Bumbwini na (**lya**) kwa upande wa lahaja ya Kitumbatu.

Kwa ajili ya kukamilisha kionyeshi cha Kitumbatu kilichopo mbali ya msemaji na msikilizaji mzizi (**le**) huchopekwa kiyeyusho cha kaa gumu (**y**) na irabu ya mwisho kupachikwa (**a**) na kupatikana kiambishi (**lya**) badala ya (**le**), hivyo kufanya mzizi (**lya**) kupatikana kiambishi cha upatanishi na kisarufi kwa mujibu wa ngeli husika. Kwa upande wa Kibumbwini, maumbo ya viwakilishi vioneshi vya vitu vilivyo karibu na msemaji na msikilizaji, hufanywa kwa kudondoshwa fonimu (**h**) ili kukamilisha kioneshi cha lahaja hiyo, kama kanuni yetu inavyojieleza.

Data 23

<u>Umbo la ndani</u>	<u>Umbo la nje</u>
a) Hu + yo /	{ uyo }
b) Ha - o /	{ ao }
c) Hu + o /	{ uo }

Richard. Mgullu: (2000:179) Mtalaa wa isimu, Longhorn. Publisher

Nukuu zifuatazo katika **jadwali 4.3** zinathibitisha na hoja zilizomo katika jadwali kama zilivyonukuliwa na mtafiti kutoka kwa watafiti wa wakati alipokua uwandani kutoka katika lahaja ya Kitumbatu pamoja na wazungumzaji wa Kibumbwini.

Jadweli na 4.3: Mfano wa Sentensi zinazohusu Vioneshi vya Karibu

Ngeli za nomino mbali		Kionyeshi cha	Kionyeshi cha
mbali		Kitumbatu	Kibumbwini
$\frac{1}{2}$	mwana wana	yuno mlegevu mno wano walegevu mno	huyu kalegea sana hawa walegea sana
$\frac{3}{4}$	mlango milango	uno ufiswa lelyo ino ifiswa lelyo	huu umeletwa leo hii imeletwa leo
5	kamba kamba	ino ikati ^h ki zino zikati ^h ki	hii imekatika hizi zimekatika
$\frac{6}{7}$	kinu vinu	Kino kirefu mno vino virefu mno	hiki kirefu mno hivi virefu mno
$\frac{8}{9}$	mwalimu walimu	yuno kafiki punde wano wafiki punde	huyu kafika sasa hivi hawa wamefika sasa hivi
$\frac{10}{5}$	ubao mbao	uno upasuku zino zipasuku	huyu upasuka hizi zipasuka
$\frac{10}{9}$	ugonjwa magonjwa	ugonjwa uno hauna tiba Magonjwa yano hayana tiba	ugonjwa huu hauna tiba Magonjwa haya hayana tiba
$\frac{11}{12}$	Maala	pano pavupo sukuli	mahala hapa palikua skuli
13	nyumbani	kuno kuzuri	huku kuzuri

Chanzo Uwandani (2018)

Jedwali na 4.4: Mfano na Sentensi zinazoonesha Viwakilishi Vionyeshi vya

Mbali

Ngeli za Nomino	Kionyeshi cha Kitumbatu	Kionyeshi cha Kibumbwini
$\frac{1}{2}$	yulya mwana msafihi sana walya mwana wasafihi sana	yule mtoto mjeuri sana wale watoto wajeuri sana
$\frac{3}{4}$	ulya mgomba ukate ^h Ilya migomba ikate	ule mgomba ukate ile migomba ikate
5	kilya kiatu kikulya sana vilya viatu vikulyu sana	kile kiatu kkubwa sana vile viatu vikubwa sana
$\frac{6}{7}$	ilya kazu nijisile Zilya kazu nijisile	Ile kazu niletee Zile kazu niletee
$\frac{8}{9}$	Yulya ng'ombe kamwise Walya ng'ombe kawawishe	Yule ng'ombe kamwondoshe Wale ng'ombe kawaondoshe
$\frac{5}{10}$	Ulya ubao ukate ^h Zilwa karatasi zichane	Ule ubao mzito Zile mbao zito
$\frac{9}{10}$	Ulya ugonjwa umpata na veye Yalya magonjwa yawapata ya veo	Uleugonjwa umempata na yeye Yale magonjwa yamempata na yeye
$\frac{11}{12}$	Mahala palya pavu maduka	Mahali pale palikuwa maduka
14	Sekwenda kulya nkotoka	Sijenda kule nilikotoka

4.3.2 Viwakilishi vya Nafsi

Viwakilishi vya nafsi kutumika kusimamia nomino za viumbe hai, nazo hujitokeza katika nafsi tatu ambazo ni nafsi ya kwanza, naafsi ya pili na nafsi ya tatu. Kwa uchunguzi Zaidi na tuangalie jedwali

Jeduweli na 4.5: Viwakilishi Nafsi vya Lahaja ya Kitumbatu na Kibumbwini

Nafsi	KT		KB	
	Umoja	Wingi	Umoja	Wingi
N1	Miye	Suwe	Miye	Siye
N2	Weye	Nyuwe	Weye	Nyiye
N3	Veye	Vevo	Yeye	Wao

Chanzo Data kutoka Uwindani (2018)

Kwa kupitia data zilizomo katika Jaduweli 4.5 linaloonesha viwakilishi vya nafsi kati wa Kitumbatu na Kibumbwini linatuonesha kwamba kunatofauti ndogo iliyojitokeza katika uchunguzi huu. Ambapo tunagundua kuwa katika kiwakilishi cha Kitumbatu nafsi ya 1, 2 na ya 3 inaishia na kiambishi (**ye**) ambapo kwa hali hiyo inajitokeza katika Kibumbwini. Vile vile tunagundua hali ya kutofautiana viambishi vya mwisho katika nafsi ya 1 na ya 2 wingi ambapo katika lahaja ya Kibumbwini huishia na kiambishi (**ye**) na katika lahaja ya Kitumbatu humalizia (**we**). Katika lahaja zote nafsi ya 3 wingi huishia na kiambishi (**o**) na kufanya lahaja hizi kuwa sawa katika kiambishi tamati wingi.

4.4 Njeo

Njeo ni katagoria amabayo huonesha uhusiano baina ya wakati wa tamko na wakati wa kitendo. Kiisimu maumbo ya Kiswahili yana maeneo matatu wakati uliopo, wakati ujao na wakati uliopita.

Njeo ni kipengele kinachoonesha uhusiano kati ya nafsi mbili za wakati, dhana hii hugawanywa katika nyakati kuu tatu wakati uliopo, wakati uliopita na wakati ujao.

Katika sehemu hii tutachuguza njeo ambazo hupachikwa kabla ya mzizi wa vitenzi. Katika lahaja hizi tutaangalia njeo katika pande zake zote tatu kama zilivyo njeo za Kiswahili nazo ni njeo wakati uliopo, njeo wakati ujao, na njeo wakati uliopita pamoja na kuangalia njeo katika nyakati mbali mbali pia tutaangalia hali ya uyakinishi na ukanushi.

4.4.1 Wakati Uliopita (Uyakinishi)

Katika utafiti wake mtafiti amebaini kwamba Kitumbatu hutumia umbo kapa linalofatiwa na tangamano la irabu kuwakilisha mofimu ya njeo ya wakati uliopita. Kibumbwini kwa upande wake hutumia umbo kapa pekee kuwakilisha mofimu ya njeo ya wakati uliopita. Mtafiti amebainisha mifano ifuatayo ili kuthibitisha uhakika wa hoja aliyoitaja hapo juu.

Data 24

- a) Kt Nili vitu vyoti
- Kb Nila vyakula vyote
- Ks Nimekula vyakula vyote

- b) Kt Nipigi kelele
 Kb Nipiga kelele
 Ks Nilipiga kelele
- c) Kt Kucheze vizuri
 Kb Kucheza vizuri
 Ks Ulicheza vizuri
- d) Kt Mununu Kb Mununa
 Ks Mulinuna
- e) Kt Kasomo kitabu vizuri
 Kb Kasomo kitabu vizuri
 Ks Alisoma kitabu vizuri

Kwa kuchungaza kwa umakini, mifano iliyopo hapo juu, inaonesha kwamba kiambishi kinachoonisha njeo ya wakati uliopita katika lahaja ya Kitumbatu ni umbo kapa likifuatiwa na tangamano la irabu $\{\Phi+-----Ti\}$. Kwa upande mwingine Mofo kapa ndio iliyochukua nafasi kuwakilisha njeo ya wakati uliopita katika Kibumbwini.,

4.4.2 Wakati Uliopo

Lahaja ya Kitumbatu na Kibumbwini hazina tofauti katika kueleza njeo wakati uliopo, wasemaji wa Kitumbatu hutumia mofimu kapa halikadhalika kwa wasemaji wa Kibumbwini nao hutumia mofimu kapa katika hali hiyo. Na tuchunguza mifano ifuatayo itaweka bayana.

Data 25

- a) Kt Namlelya mtoto wakwe
 Kb Namlea mtoto wake
 Ks Ninamlea mmtoto wake
- b) Kt Twan-n-kwenda sipitli
 Kb Tunakwenda sipitali
 Ks Tunakwenda hospitali
- c) Kt kwa-n-juta kusumka sukuli
 Kb Kunajuta kutoroka sukuli
 Ks Unajuta kutoroka skuli
- d) Kt Mwa-n-chagulya nini?
 Kb Munachagua nini?
 Ks Mnachagua nini?
- e) Kt Kan-kwenda baharini kuvuya
 Kb Kana kwenda bahaini kuvua
 Ks Anakwenda baharini kuvua
- f) Kt Wana wan-cheza ngoma
 Kb Watoto wanacheza mpira
 Ks Watoto wanacheza mpira

Mifano iliyopo hapo, inatubainishia kuwa hakuna kiambishi kinachoonisha njeo wakati uliopo katika lugha hizi, ila mofimo kapa ndio inayoonekana katika hali zote, yaani nafsi ya kwanza, nafsi ya pili, na nafsi ya tatu katika umoja na wingi.

4.4.3 Wakati Ujao

Katika kuonyesha wakati ujao Kibumbwini na Kitumbatu hutofautiana katika nyanja zifuatazo;

Kibumbwini hutumia mofimu **-tah-** yenye mpumuo kwa nafsi ya kwanza umoja na Kitumbatu hutumia mofimu **-sa-** kwa nafsi ya kwanza umoja. Kwa upande wa nafsi ya kwanza wingi, nafsi ya pili umoja na wingi na nafsi ya tatu, kwa Kibumbwini hutumia mofimu **-ta-** isiyo mpumuo na kwa Kitumbatu hutumia mofimu **-cha-** isio mpumuo. Natuangalie mifano ifuatayo, itabainisha zaidi.

Data 26

- | | | |
|----|----|---------------------------|
| a) | Kt | Nikimuona Samkumbusha |
| | Kb | Nikimuona Tahmkumbusha |
| | Ks | Nikimuona nitamkumbusha |
| b) | Kt | Ukimaliza huchakwenda mpa |
| | Kb | Ukimaliza kutakwenda mpa |
| | Ks | Ukimaliza utakwenda mpa |
| c) | Kt | Wachakwenda kesho |
| | Kb | Watakwenda kesho |
| | Ks | Watakwenda kesho |

- d) Kt Tuchampa pesa zakwe
 Kb Tutampa pesazake
 Ks Tutampa pesa zake
- e) Kt Muchasoma kitabu gani?
 Kb Mutasoma kitabu gani?
 Ks Mutasoma kitabu gani?
- f) Kt Kachapasi yulya
 Kb Katapasi yule
 Ks Atapasi yule.

Tukichunguza kwa makini tutagundua kua katika nafsi ya kwanza, kwa pande zote yaani Kibumbwini na Kitumbatu tutagundua kuwa kiambisishi awali cha mtenda ni kapa hivyo mofimu **-sa-** kwa Kitumbatu na **-tah-** kwa Kibumbwini hubeba dhima ya kiambishi cha mtenda ambacho hakiko wazi.

4.4.4 Njeo ya Ukanushi

Hakuna tofauti kubwa kati ya Kitumbatu na Kibumbwini katika mofimu zinazoonesha ukanushi katika njeo, tofauti hupatikana katika nafsi ya kwanza umoja, na nafsi ya pili umoja, ama kwa nafsi ya pili wingi na nafsi ya tatu umoja na wingi wote hutumia mofimu za aina moja. Mifano ifuatayo itatubainishia ukweli huo uliopo.

Data 27

- a) Kt Kunyiti helya san-kuja
 Kb Kunita hela siji
 Ks Umenita lakini siji
- b) Kt Lelyo hatwan-kwenda
 Kb Lelyo hatwendi
 Ks Leo hatuendi
- c) Kt Asha hwan-koga uzuri
 Kb Asha hukogi vizuri
 Ks Asha hukogi vizuri
- d) Kt Mukaa chi mtuzu hamwanfulya
 Kb Mukaa kitako mutulia hamufui
 Ks Mumekaa kitano mumetulia hamufui
- e) Kt Mama han-rudi lelyo
 Kb Mama harudi leo
 Ks Mama harudi leo
- f) Kt Wale hawan-katah lyukuni
 Kb Wale hawakati kuni
 Ks Wale hawakati kuni

Kwa kuchunguza mifano iliyopita tutabaini kwamba Kibumbwi hutumia mofimu **-si-** kuonesha ukanushi ambapo Kitumbatu hutumia mofimu **-sa-**. Vile vile hutofautiana katika nafsi ya pili umoja ambayo, Kibumbwini hutumia mofimu **-hu-**, na Kitumbatu hutumia **-hwa-** kwa upande wa nafsi ya kwanza naya pili wingi na nafsi ya tatu umoja na wingi wote hutumia mofimu **-ha-**.

Data 28

4.4.5 Wakati Uliopita

- a) Kt Sekwenda iko
- Kb Sijenda huko
- Ks Sijaenda huko

- b) Kt Hetwekulya vitu vyao
- Kb Hatwekula vyakula vyao

- Ks Hatujala vyakula vyao

- c) Kt Hwe-zisuka nguo vizuri
- Kb Hwezisugua nguo vizuri
- Ks Hujazisugua nguo vizuri

- d) Kt Hamwemtambua yulya mwivi?
- Kb Hamwe-mtambua yule mwizi?
- Ks Hamkunjua yule mwizi?

e) Kt Hesoma chuo kilya kulya

Kb Hesoma chuo kile kule

Ks Hajasoma chuo kile

f) Kt Hawan-chuza T.V

Kb Hawatizami T.V

Ks Hawatizami T.V.

Kwa upande wa njeo wakati uliopita tukichunguza mifano yetu iliyo hapo juu tutabaini kuna uwiano mkubwa katika kuonesha ukanushi njeo wakati uliopita. Katika pande zote hutumia mofimu **-Ha-** kuonesha ukanushi katika nafsi ya pili wingi na nafsi ya tatu wingi. Vile vile pande zote hutumia mofimu – **Hwe-** nafsi ya pili umoja pia hutumia mofimu **-He-** katika nafsi ya tatu umoja. Pamoja na hayo watumiaji wa Kitumbatu hutofautiana kidogo na watumiaji wa Kibumbwini katika nafsi ya kwanza umoja, Kitumbatu hutumika mofimu **-se-** na Kibumbwini hutumia mofimu **-si-**. Vile vile nafsi ya kwanza wingi kwa Kitumbatu hutumika mofimu **-he-** lakini Kibumbwini hutumika mofimu **-ha-**.

4.5 Ulinganifu wa Msamiati

Katika sehemu hii mtafiti alichambua lengo lake la pili ambalo ni kuchunguza ulinganifu wa kimsamiati kati ya Kitumbatu cha Utumbatuni na Kibumbwini. Ili kufikia lengo la utafiti huu, katika sehemu hii mtafiti alichunguza misamiati kwa kuangalia maneno tofauti yanayozungumzwa na wazungumzaji wa Kibumbwini na Kitumbatu kwa kupitia data zilizokusanywa uwandani. Katika kazi hii mtafiti

aliongozwa na kiunzi cha nadharia ya mfanano na muachano, kama mtafiti alivyoifafanua kwenye sura ya pili.

4.5.1 Tofauti za Kimsamiati

Miongoni mwa maeneo yaliyoshughulikiwa na mtafiti ni tofauti za kimsamiati katika lahaja ya Kitumbatu na Kibumbwini. Mtafiti aliangazia vipengele tofauti vinavyohusu msamiati wa hali, vitu vya nchi kavu na viumbe vya nchi kavu. Msamiati uhaohusu majina ya wadudu, msamiati unaohusu viungo vya mwili, na msamiati unaohusu mimea na shughuli za kilimo vyote viliangaziwa hapa. Tofauti zinazohusu msamiati wa uvuvi na viumbe baharini pia viligusia.

Lengo mahsusi lilikuwa ni kubainisha tofauti za msamiati unaotumika katikamazingira ya uvuvi na viumbe vya baharini kwa wazungumzaji wa Kitumbatu na Kibumbwini. Ili kugundua ni msamiati upi unatofautiana kwa wazungumzaji wa Kibumbwini na Kitumbatu mtafiti alitumia njia ya mahojiano ili kubaini uwiano wa kimsamiati baina ya lahaja ya Kitumbatu cha Utumbatuni na Kitumbatu cha Bumbwini. Katika kulinganisha kwake mtafiti aligundua uwiano kama ifuatavyo:-

4.5.2 Tofauti za Msamiati wa Uvuvi na Mazingira ya Baharini

Kuna tofauti dhahiri za kimsamiati kwenye shughuli za uvuvi baina ya Tumbatu na Bumbwini. Tofauti hii imeainishwa hapa chini:-

Jedwali na.4.6 Tofauti za Msamiati wa Uvuvi na Mazingira ya Baharini.

Kt	Kb	Ks
Msmachi	Mkunga	mkunga
Nyambo	Pweza	Pweza
Ngarawa	Ngarawa	Ngarawa
Mtumbwi	Mtumbwi	Mtumbwi
Mshe	Muhadana	Mzia
Tagwe	Chuale	Chuali
Pwaa	Bahari	Bahari
Dagalya	Dagaa	Dagaa
Umangu	Umangu	umangu
Upapluna	Medo	Upapa
Nanga	Nanga	Nanga
Tanga	Tanga	Tanga
Ukuziukuzi	Ukuzi	Ukuzi
Pupwa	Kombe	Chaza

Chanzo: Data za Uwandani (2018)

Tukiangalia Jadwali No. 4.10 tutaona mifano ya msamiati na mazingira ya uvuvi na mazingira ya baharini kutoka wazungumzaji wa Kibumbwini na Kitumbatu kama yanavobainishwa na watoa data za utafiti huu. Tukipekua kwa undani orodha ya maneno ya Kitumbatu kisha tukiyaangalia vyema yale ya Kibumbwini tunabaini kuwa maneno yanayotumika yana tofauti ndogo kwa watumiaji hao. Tofauti hiyo ya msamiati inabainisha hapo ni baadhi ya msamiati unaobainika katika Kitumbatu ni

tofauti unaotumika kwa wazungumzaji wa Kibumbwini katika dhana hiyo hiyo moja. Vile vile wazungumzaji wa Kibumbwini inaonesha kuwa wanatumia baadhi ya misamiati inayolingana na Kiswahili sanifu mfano Bumbwini hutumia neno pweza lenye maana ya mdudu wa baharini mwenye mikonyo mirefu, lakini katika lahaja ya Kitumbatu hutumia msamiati nyambo kuwasilisha dhana hiyo hiyo.

Pamoja na na hayo, data za utafiti huu zinaonyesha kuwa baadhi ya misamiati inayohusu uvuvi na mazingira ya baharini inalingana kwa wazungumzaji wa pande zote. Mfano msamiati kama Tanga unaomaanisha kitambaa cheupe kinachowekwa katika dau ili kuliwezesha kufuata mwelekeo wa upepo kulingana na safari ya mtumiaji wad au hilo.. Vile vile neno umangu lenye maana ya msumari mrefu wenye ncha kalimara nyingi hutumika kuchokolea pweza limetumika kuwakilisha dhana moja katika lahaja zote mbili.

4.5.3 Msamiati Unaohusu Majina ya Wadudu

Msamiati uanohusi majina ya wadudu kati ya lahaja ya Kitumbatu na Kibumbwini, ulishughulikiwa pia na mtafiti wa utafiti huu. Ili kubaini utofauti na uhusiano uliopo, mtafiti alikusanya data kwa njia tofauti, ikiwemo dodoso na mahojiano ili kuchunguza kwa umakini tofauti na mahusiano hayo. Baada ya kuuangalia na kuuchunguza kwa kina mtafiti aligundua uwiano kama ifuatavyo:-

Jedwali na 4.7 Msamiati unaohusu Majina ya Wadudu

Kt	Kb	Ks
Subi	Usubi	Usubi
Bumbure	mjusi kafiri	Mjusi
Pepea	Mende	Mende
Devulya	Duduvure	Duduvule
Hariri	uzi wa bui	uzi wa buibui
Nyoki	Nyuki	Nyuki
Kimalele	Kinyonga	Kinyonga
Jongolo	Jongoo	Jongoo
Bangri	Kipepeo	Kipepeo
Nyembure	Nzige	Nzige
Njuwa	Njiwa	Njiwa
Chungulya vunge	chungu uvundo	chungu uvundo
Kibaviwavi	Kiwaviwavi	Kiwaviwavi
Uchawa	Utitiri	Utitiri

Chanzo: Data za Uwandani (2018)

Tofauti ya kimsamiati katika majina ya wadudu imejitokeza kwa kiasi kikubwa kati ya Kitumbatu na Kibumbwini. Hata hivyo baadhi ya msamiati kwenye eneo hili unafanana kabisa.

4.5.4 Msamiati wa Viungo vya Mwili

Viungo vya mwili ni moja miongoni mewa eneo la msamiati aliloshughulikia mtafiti.

Watafitiwa waliweza kutoa mchango wao na kukusaywa data kama zinavyoonekana katika Jadwali lifuatalo: -

Jedwali na.4. 8: Tofauti katika Msamiati wa Viungo vya Mwili

Kt	Kb	Ks
Gino	Gino	Jino
Tungu	Tungu	Kitovu
Kigunguli	Kisugudi	Kisugudi
Singo	Shingo	Hhingo
Pulya	Pua	Pua
Kibakatongo	Kidakatonge	Kidakatonge
Mlyomo	Mdomo	Mdomo
Kisogo	Kichogo	Kichogo
Ndole	Vidole	Vidole
Mlyongo	Mgongo	Mgongo
Mgulyu	Mguu	Mguu
Kikojo	Cheche	Chehe
Nywili	Nywele	Nywele
Lyulimi	Ulimi	Ulimi
Futi	Futi	Magoti

Chanzo: Data kutoka Uwandani (2018)

Endapo tutachunguza kwa makini tutabaini kuwa wazungumzaji wa Kitumbatu na wazungumzaji wa Kibumbwini hawana tofauti kubwa katika msamiati unaohusu viungo vya mwili. Tofauti hupatikana katika maneno machache kama Kitumbatu hutumia neno a kikojo Lenye maana ya sehemu ya siri ya mtoto wa kiume, ambapo wazungumzaji wa Kibumbwini kutumia cheche kuwasilisha dhana hiyo hiyo. Kwa upande mwingine tofauti hujitokeza katika matamshi mfano neno mdomo hutamkwa na wazungumzaji wa Kibumbwini, na katika Kitumbatu hutumika neno mlyomo kuwakilisha dhana hiyo hiyo.

4.5.5 Msamiati unaohusu Hali na Maneno yatumikayo katika Shughuli

Mbalimbali

Kuna tofauti dhahiri za kimsamiati kwenye shughuli mbalimbali baina ya Tumbatu na Bumbwini. Tofauti hii imeainishwa hapa chini:-

Jedwali na 4.9: Msamiati utumikao katika Shughuli MbaliMbali

Kt	Kb	Ks
Bonde	Shimo	Shimo
Machama	Taka	Taka
Songolyoka	Mima	Kazana
Bati	sahani ya bati	sahani ya bati
Milia	Bembeza	Doea
Fisa	Peleka	Peleka
Chuchama	Chuchama	Chutama
Aga	Potea	Potea

Kt	Kb	Ks
Kazu	Kazu	Kanzu
Rinda	Skati	Sketi
Kweza	Tafuta	Tafuta
Tonto	Kiduchuduchu	Kidogodogo
Kisiango	Kizingiti	Kizingiti
Juzu	Juzu	Juzuu
Chuza	Tizama	Tizama
Bilika	Hodhi	Hodhi
Fuamiza	Inamisha	Inamisha
Sumka	Kimbia	Kimbia
Shana	Shanua	Shanuo

Data za Uwandani (2018)

Kwa kuchunguza Jadwali 4.16 kwa umakini tutabaini kuwa wazungumzaji wa Kitumbatu hutofautiana kwa asilimia kubwa na wazungumzaji wa Kibumbwini katika msamiati unaotumika katika shughuli mbalimbali za kawaida. Jedwali letu linatubainisia kuwa Kibumbwini kina uwiano wa kimsamiati na Kiswahili sanifu mfano katika neno kizingiti ambalo linamakusudio ya kizuizi kilichopo sehemu ya chini kwenye mlango na hutenganisha baina ya sehemu ya nje na ya ndani. Ili kuwakilisha dhana hii kwa Kitumbatu neno kisiango hutumika.

4.5.6 Msamiati Unaohusu Mimea na Shughuli za Kilimo

Msamiati unaohusu mimea na shughuli za kilimo pia mtafiti alijaribu kuuchuguza ili kubaini tofauti zinazoweza kujitokeza kutoka katika wazungumzaji wa maeneo haya.

Ili kupata ufumbuzi, mtafiti alifanyia uchunguzi wa kina data zilizokusanywa na kutolewa ufafanuzi kama kielelezo kinavyojionesha hapa chini.

Jadweli na. 4.10 Msamiati Unaohusu Mimea na Kilimo

Kt	Kb	Ks
Mbeu	Mbegu	Mbegu
Mavueni	Kondeni	Kondeni
mvuma nyuki	Mvumanyuki	Mvuma nyuki
Mlyumbuzi	Muambajini	Mkundekunde
Kifuurongo	Kifaurongo	Kifaurongo
Choroko	Choko	Choko
Kisambu	Kisambu	Kisamvu
Kiazi cha Mkuu	kiazi kikuu	kiazi kikuu
Mbalyazi	Mbaazi	Mbaazi
Furu	Furu	Furu
Tango	Boga	Boga
Mzumari	Mchaichai	Mchichai
Chonga	Mayugwa	Mayugwa
Koroshi	Koroshi	kokwa ya fenesi

Chanzo kutoka Uwandani (2018)

Jadweli 4.18 linalotunionesha msamiati unaohusu mimea na shughui za kilimo, unatubainishia kuwa kuna tofauti ndogo kati ya Kibumbwini na Kitumbatu katika kuzungumza misamiati inayohusu kilimo na mimea mfano katika neno **mavueni**

ambalo hutumika na wazungumzaji wa Kitumbatu lenye maana ya kondeni, katika Kibumbwini neno **kondeni** kwa dhana hiyo hiyo. Hata hivyo misamiati mingi hulingana na hutokea tofauti ndogo tu ya kimatamshi mfano neno mdomo hutumika na wazungumzaji wa Kibumbwini na wazungumzaji wa Kitumbatu, lakini wazungumzaji wa Kitumbatu hutamka mlyomo tofauti kidogo na wazungumzaji wa Kibumbwini.

4.6 Ulinganishi wa Kimaana kati ya Lahaja ya Kibumbwini na Kitumbatu

Kwa kutumia njia ya mahojiano mtafiti alikusanya data ambazo zilijibu suala la tatu. Mtafiti katika sehemu hii aliangalia katagoria ya nomino na vitenzi, kwa upande wa nomino mtafiti amechunguza, nomino zenye kutofautiana kimaana lakini umbo liko sawa, nomino zenye maana sawa lakini umbo tofauti, nomino zenye kutofautiana kimambo kwa fonimu moja au mbili na kufanana kimaana, na nomino zenye umbo na maana sawa. Vile vile mtafiti aliangalia kwa upande wa vitenzi na ameangalia vitenzi vinavyotofautiana kimaambo na kilingana kimaana, pia baadhi ya vitenzi vinavyotofautiana kwa sauti moja au mbili na kufanana kimaana na hatimae mtafiti amemalizia kwa kuangalia kwa undani vikoa vya maana, ambavyo vimejikita katika nominopamoja na vitenzi hususan vitenzi vya mjongo.

4.6.1 Uwiano wa Nomino katika Maana

Katika sehemu hii mtafiti aliangalia zaidi nomino zinazotofautiana kwa fonimu moja au mbili lakini maana zinafanana, nomino zenye kutofautiana kimaana lakini zinafanana kwa umbo, nomino zenye maana sawa lakini umbo tofauti, na kufanana kimaana, na nomino zenye umbo na maana sawa katika lahaja ya Kitumbatu na Kibumbwini.

4.6.2 Uwiano wa Nomino zinazotofautiana Kimaumbo kwa Fonimu Moja au Mbili na Kufanana Kimaana

Katika lahaja ya Kitumbatu na Kibumbwini kuna baadhi ya nomino ambazo hutofautiana kimaumbo na kufanana kimaana yaani maana inayopatikana katika Lahaja ya Kitumbatuna maana inayopatikana katika Lahaja ya Kibumbwini ni hiyo hiyo. Mtafiti amejaribu kutubainishia mifano ya nomino hizo katika jadweli ifuatayo;

Jedwali na. 4.11 Nomino zilizotofautiana Kimaumbo kwa Fonimu Moja au

Mbili

Kt	Kb	Ks maana
Bangiri (i-zi)	bangili (i-zi)	Bangili
Kiza (ki-vi)	jiza (ki-vi)	Giza
Mlyango (u-i)	mlango (u-i)	Mlango
Singo (i-zi)	shingo (i-zi)	Shingo
Asari (i-zi)	asali (i-zi)	Asali
Gani(li-ya)	jani (li-ya)	Jani
Mangaribi (i)	magharibi (i)	Magharibi
Zambi(i-zi)	dhambi (i-zi)	Dhambi
Kondolya (a-wa)	kondoo (a-wa)	Kondoo
Ndowo(i-zi)	ndoo (i-zi)	Ndoo
Ngulyuwe (a-wa)	nguruwe (a-wa)	Nguruwe
Nywili (i-zi)	nywele (i-zi)	Nywele
Mlyaji (a-wa)	mlaji (a-wa)	Mlaji

Kt	Kb	Ks maana
Cholyoko (i-zi)	choko (i-zi)	Chooko
Nyuma (u-zi)	uma (u-zi)	Uma
Jibwe (li-ya)	jiwe (li-ya)	Jiwe
Zahabu (i-zi)	dhahabu (i-zi)	Dhahabu
Lyubao (u-zi)	ubao (u-zi)	Ubao
Nyuki (a-wa)	nyuki (a-wa)	Nyuki
Subi (a)	usubi (u)	Usubi
Kunglyu (a-wa)	kunguru (a-wa)	Kunguru

Chanzo: Data za Uwandani (2018)

Maumbo ya nomino ziliopo katika Jedwali lililopo hapo juu unatubainishia kwamba kuna maneno ambayo yanalingana kimaumbo na tofauti hujitokeza katika sehemu ndogo tu ambayo mara nyingi huwa katika matamshi. Hali hii inasababishwa na athari ya lahaja husika. Mfano katika maneno kama **Mlango** katika Kitumbatu hutamkwa **Mlyango**, hivyo imejitokeza fonimu \ly\ zaidi. Vile vile katika neno **nyuki** la Kibumwini hutamka kama **nyoki** katika Kitumbatu. Pia maneno **dhahabu** na **dhambi** ya Kibumbwini hutamkwa kama **zahabu** na **zambi** katika Kitumbatu. Kitumbatu hakina fonimu Θ na δ .

4.6.3 Ulinganifu wa Nomino zenye Umbo Tofauti lakini Maana Sawa

Mtafiti pia katika sehemu hii aliangalia nomino zenye maumbo tofauti lakini zinawiana kimaana yaani katika Lahaja ya Kitumbatu na Kibumbwini. Maneno hayo yameorodheshwa kwenye jedwali hapo chini:-

Jedwali na 4.12: Ulinganishi wa Nomino zenye Umbo Tofauti lakini Maana**sawa**

Kt	Kb	Ks
Buli	birika	Buli
Mshe	Mhadana	Mzia
Kingunguli	Kisugudi	Kisugudi
Kisiango	Kizingiti	Kizingiti
Mkoba	Mfuko	Mfuko
Mkonywe wa nyambo	mnyuri wa pweza	mkonyo wa pweza
Mlyu mbuzi	mwamba jinni	Mkundekunde
Mzumari	Mchaichai	Mchaichai
Halyu	Mjomba	Mjomba
Mkaza hau	Mkwe	mke wa mjomba
Sigiri	Seredani	Seredani
Machama	Taka	Taka
Bangawi	Kipepeo	Kipepeo
Bazoka	Ubani	Ubani
Msimachi	Mkunga	Mkunga
Stalimu	Poroporo	Baleghe
Myegezi	Mberebesi	Mmbea
Msafihi	Mjuvi	Mjeuri
Mroho	Mchoko	Mroho

Chanzo: Data za Uwandani (2018)

Kwa mujibu wa jedwali linaloonesha hapo juu, tunagundua kuwa pamoja na kuwepo nomino zinazolingana kimaumbo na kimaana hata hivyo kuna baadhi ya nomino zinaumbo tofauti katika lahaja ya Kibumbwini na Kitumbatu lakini zinakusudia dhana moja.

4.6.4 Nomino zenye Maana na Umbo Moja

Miongoni mwa vipengele alivyoviangalia mtafiti katika sehemu hii ni nomino zenye umbo na maana sawa katika Lahaja ya Kitumbatu na Kibumbwini, kwa maana ya kuwa umbo la nomino unalolipata katika lahaja ya Kibumbwini, umbo hilo hilo unalipata katika lahaja ya Kitumbatu na maana zake zinakuwa sawa katika lahaja zote. Na tuchunguze jedwali lifutalo kwa umakini:-

Jadwali na 4.13: Nomino zenye Maana na Umbo Moja

Neno	Maana Kitumbatu na Kibumbwini
Mlingoti	aina ya jiti au chuma kirefu chenye kupachikwa bendera
Koroshi	kokwa ya fenesi
Ungw'ang'u	uchafu unaoganda menoni kutokana na kutopiga mswaki.
Tuta	kauka maji kwenye chakula kinachopikwa
Kibacha	Mkeka uliochoka
Gino	Jino
Chano	kifaa cha kufulia chenye umbo la duara kama sinia kilichotengezwa kw mbao
Tama	Mashavu
Suta	sukuma
Tungu	Kitovu

Chanzo: Data za Uwandani (2018)

Tukichunguza kwa makini katika jadwali 4.21 lililopo hapo juu tutagundua kuwa lahaja ya Kitumbatu na Kibumbwini huweza kuwa na maneno sawa kimaumbo na usawa katika maana Ambayo ni kinuyume kabisa na maneno ya lugha Sanifu.

4.6.5 Ulinganifu wa Nomino zenye Umbo Moja maana Tofauti

Katika sehemu hii mtafiti pia aliangalia nomino zenye umbo moja lakina zimetofautiana kimaana. Hii ina maana ya kwamba msamiati huo huo una maana mbili tofauti ambapo kila eneo yaani Kitumbatu na Kibumbwini ina lenga dhana yake tofauti na lahaja nyenziwe. Mfano neno bilika kwa upande wa Kitumbatu hujulikana kama “hodhi” na kwa Kibumbwini huwa na maana ya “buli,” (Kifaa cha kutulia chai) na tuangalie mifano katika jedwali.

Jedwali na. 4.14: Ulinganifu wa Nomino zenye Umbo Moja Maana Tofauti

Neno	Kt	Kb
Bonde	Shimo	Bonde
Chama	Taka	Kikundi cha watu wenye lengo moja
Kinyau	sehemu ya siri ya mwanamke	Uchafu
Kojo	sehemu ya siri ya mwanamme	haja ndogo iliyokuwa nyingi
Kati	Ndani	sehemu iliyo baina ya kitu na kitu
Msachi	Mkunga	mzizi mkuu
Umia	Mafua	pata athari kutokana na jambo fulani
Kitangi	Dumu	kipipa kidogo
Bti	sahani ya bati	Kifaa cha kuelekea
Chonga	mboga ya maygwa	Fanya ncha kitu kama jiti au shazia
Shamba	Konde	Kijijini
Kitango	Boga	tango likiwa dogo
Mashikio	Masikio	kandaza mkoba
Shindano	Sindano	Mashindano

Chanzo: Data za Uwandani (2018)

Data zilizopo hapo juu zinatudhihirishia kuwa Kitumbatu na Kibumbwini ni lahaja ambazo zinaweza kuwa na misamiati inayolingana lakini kimaana hutofautiana na mlingano huo hupatikana katika maumbo tu.

4.7 Uwiano wa Maumbo ya Vitenzi kati ya Lahaja ya Kibumbwini na Kitumbatu

Katika kuangalia uwiano wa maumbo ya vitenzi katika sehemu hii mtafiti ameangalia zaidi katika maeneo mawili ambayo nivitenzi vinavyotofautiana kimaumbo kwa mofimu moja au mbili na kufanana kimaana na ya pili ni vitenzi vinavyotofautiana kimaumbo na kuwa na maana sawa yaani vitenzi vinavyopatikana katika lahaja ya Kitumbatu na Kibumbwini vikiwa vinamaumbo tofauti na kueleza dhana moja.

4.7.1 Uwiano wa Vitenzi vinavyotofautiana Kimaumbo kwa Sauti Moja au Mbili na kulingana kwa Maana

Katika Kitumbatu na Kibumbwini kuna baadhi ya maumbo ya vitenzi hulingana kimaana lakini hutofautiana kimaumbo mfano wa maumbo hayo tunayaona katika jedwali

**Jedwali na 4.15: Vitenzi vinavyolingana Kimaumbo kwa Sauti Moja au Mbili
na kutofautiana Kimaana**

Kt	Kb	Maana katika Kiswahili sanifu
Chogea	Shogea	Sogea
Chachata	Chanyata	kata kidogo dogo
Chogeza	Shogeza	Sogeza
Guta	Guna	Guna
Lya	Kula	Kula
Nyolyoka	Nyooko	Nyooka
Vyaa	Zaa	Zaa
Chochota	Chonota	Chonyota
Fyokocha	Fikicha	Fikicha
Legea	Regea	Regea
Chupia	Chwapia	Chupia
Ambazo	Sambaza	Sambaza
Panja	Banja	Banja
Pasuka	Pangusa	Pangusa
Poma	Puma	Puma
Tungika	Tundika	Tundika
Sawiyika	Aawijika	Sawijika
Vulya	Vuwa	Vua
Pilika	Peleka	Peleka
Kosa	Kosha	Kosha
Acha	Wacha	Wacha

Kt	Kb	Maana katika Kiswahili sanifu
Chembeza	Chombeza	Chombeza
Funama	Inama	Inama
Kalyachi	Kaa	Kaa
Njika	Injika	Injika
Sukiza	Sukisha	sukisha
Pulya	Ipuu	ipuu
Vyalisha	Zalisha	Zalisha
Chutama	Chuchama	Chutama
Pilikiza	Pelekesha	Pelekesha
Fyonya	Fonza	Fyonza
Fulya	Fua	Fua
Tuza	Tulia	Tulia
Chemsa	Chemsha	Chemsha
Razau	Aharau	Dharau

Chanzo: Data za Utafiti (2018)

Jadwali 4.23 linatunionesha baadhi ya maumbo yenye kulingana katika lahaja ya Kitumbatu na Kibumbwini lakini hujitokeza tofauti ndogo tu nayo ni kati ya sauti moja au mbili, na maana katika maumbo hayo huwa ya aina moja.

4.7.2 Vitenzi vyenye kutofautiana Kimaumbo na kulingana kimaana

Kuna baadhi ya maumbo katika lahaja ya Kitumbatu ambayo yanakuwa ni tofauti na maumbo ya Kibumbwini lakini yanalenga dhana moja. Tuamgalie data za utafiti zifuatazo katika jedwalii.

Jedwali na. 4.16: Vitenzi vyenye kutofautiana Kimaumbo na Kulingana**Kimaana**

Kt	Kb	Maana Kiswahili sanifu
Fisa	Peleka	Peleka
Cheleya	Teremka	Shuka
Eza	Tafuta	Tafuka
Chuza	Tizama	Tizama
Sumka	Kimbia	Kimbia
Songolyoka	Kazana	Kazachemshana
Milia	Bembeza	Doea
Pwaza	Chemsha	Chemsha
Suka	Fua	Fua
Aga	Potea	Potea
Chachata	Chanyata	kata kidogo kidogo
Baulyu	Kojoa	Kojoa
Chetea	Puma	Pumua
Suka	Fua	Fua
Angasa	Fukuza	Fukuza
Avya	Tupa	Tupa
Gea	Tupa	tupa
Chavulya	Tawanya	Tawanya
Sumsa	Kimbiza	Kimbiza
Yawiya	Tokea	tokea

Enenda	Tembea	Tembea
Funafuna	Tabasamu	Tabasamu
Kangaramka	Changamka	Changamka
Oka	Nyonya	Nyonya
Asa	Achisha	Achisha
Okeza	Nyonyesha	Nyonyesha
Faulu	Fanikiwa	Fanikiwa
Kota pangu	Futuka	Futuka
Ima	Simama	Simama
Avya	toa	Toa

Chanzo Data za Uwandani (2018)

Jedwali na 4.24 lillilopo hapo juu linatuonesha baadhi ya vitenzi ambavyo vina maumbo tofauti na kuwa na dhana moja. Hali hii inatuonesha kuwa vitenzi vingi vya Kitumbatu na vya Kibumbwini vinatofautiana kwa maumbo ingawa vina dhana moja:

4.7.3 Uwiano katika Vikao vya Maana

Dhana ya vikao vya maana imeelezwa na wataalamu mbalimbali. Miongoni mwa wataalamu hao ni Mnta (2014), Matinde (2012) na Habwe na Karanja (2004). Wataalamu hawa na wengine walieleza kuwa vikao vya maana ni seti ya maneno yaliyowekwa pamoja kwa njia fulani hususan kwa kuzingatia uhusiano kimaana. Katika utafiti huu mtafiti, ameangalia katika nyanja nne maana navyo ni vikao vya maana katika majina ya maumbile, majina ya wadudu, viungo vya mwili na vitenzi vya mjongeo.

4.7.3.1 Uwiano wa Vikao vya Maana zinazohusu Nomino

Mtafiti amechambua data zinazohusu vikao vya maana katika sehemu tatu amazo ni majina ya maumbile, majina ya wadudu na majina ya viungo vya mwili.

4.7.3.2 Majina ya Wadudu

Kuna tofauti ya maumbo ya msamiati unaotumika kutaja baadhi ya majina ya wadudu baina Kiswahili cha Bumbwi na Kiswahili cha Utumbatuni. Mifano ifuatayo inaonesha tofauti katika baadhi ya maumbo hayo:-

Data 29

Kt	Kb	Ks
Kimalele	kinyongo	Kinyonga
Bangawi	kipepeo	Kipepeo
K ^h oya	konokono	konokono
Nyembura	nzige	nzige
Bumbure	mjusi kafiri	mjusi
Devulya	dundu vure	duduvule
Nyoki	nyuki	nyuki
Jongolyo	jongoo	jongoo

Wasemaji wa lahaja ya Kitumbatu na wasemaji wa Kibumbwini hutofautiana katika maumbo ya msamiati unaotaja baadhi ya majina ya wadudu, hata hivyo katika maumbo hayo hupatikana maana zilizo sawa au zilizokaribiana kama tulivyokwishaona katika mifano iliyopita hapo juu.

4.7.3.3 Vikao vya Maana katika Viungo vya Mwili

Mara nyingi Kitumbatu na Kibumbwini hulingana katika maumbo ya kurejelea viungo vya mwili wa mwanaadamu. Hata hivyo kuna baadhi ya viungo vinawakilishwa kwa maumbo tofauti baina ya lahaja hizi mbili. Maumbo hayo sana yale yaliyotofautiana kwenye sauti moja hadi mbili na yale yenye kuonesha maumbo tofauti na kurejelea kiungo kimoja.

Kwa upande wa maumbo hayo mtafiti amewakilisha kwa pamoja katika jedwali kama ifuatavyo:-

- 1) Maumbo yaliyo Sawa na kuachana kwa Sauti Moja au mbili.

Jedwali na. 4. 17: Maumbo yaliyo Sawa na kuachana kwa Sauti Moja au Mbili

Kt	Kb	Ks
Kichogo	Kisogo	Kisogo
Nywili	Nywele	Nywele
Singo	Shingo	Shingo
Nyongo	Mgongo	Mgongo
Mlyoko	mdomo	Mdomo
Pulya	pua	Pua
Ndole	Vidole	Vidole

Chanzo: Data za Uwandani (2018)

- 2) Maumbo yanayotofautiana kama kurejelea Kiungo Kimoja

Jedwali na 4.18: Maumbo yanayotofautiana kama Kurejelea Kiungo Kimoja

Kt	Kb	Ks
Utigili	uti wa mgongo	uti wa mgongo
Utama	Shavu	shavu
Ufuyu	Ukuche	Ukucha
Mchinja	Damu	Damu
Guba	Fupa	Fupa

Chanzo : Data za Uwandani (2018)

Katika data ya hapo juu inaonesha kuwa kuna muambo yanayotofautiana katika Lahaja ya Kitumbatu na Kibumbwini, lakini maumbo hayo yanawakilisha kiungo kimoja, kadhalika tunaona mifano mengine inaonesha kuwa kuna baadhi ya maumbo yametofautiana kwa herufi moja hadi mbili baina ya lahaja hizo, hali hii inakifanya Kibumbwini kutofautiana na maumbo ya lahaja ya Kitumbatu.

4.7.3.4 Majina ya Maumbile ya Kimazingira

Maumbo ya msamiati unaotumika kutaja majina ya baadhi ya maumbile ya Kimazingira baina ya Kitumbatu na Kibumbwini huonekana tofauti. Mifano ifuatayo inatudhihirishia.

Data 30

Kt	Kb	Ks
Pwaa	bahari	bahari
Mvunde	wingu	wingu
Gongo	bonde	mwinuko
Duta	kichuguu	kichuguu.

Mifano hii inadhihirisha tofauti ya kimaumbo iliyopo kati ya Kitumbatu na Kibumbwini katika kutaja majina ya maumbile mbalimbali.

4.7.3.5 Vikao vya maana katika Vitenzi

Kwa upande wa uchambuzi wa vikao vya maana katika vitenzi mtafiti ameangalia katika vitenzi vya mjongoe vilivyomo katika lahaja ya Kitumbatu na Kibumbwini.

4.7.3.6 Vitenzi vya Mjongoe

Vitezi vya mjongoe ni eneo aliloliangalia mtafiti ambapo mtafiti alibaini utofauti uliopo katika maumbo ya msamiati unaotaja vitenzi hivyo baina ya Kitumbatu na Kibumbwini na kuchunguza mifano ifuatayo:-

Data 31

<u>Kt</u>	<u>Kb</u>	<u>Ks</u>
Songolyoka	kazana	kazana
Sumka	kimbia	kimbia
Sumsa	kimbiza	kimbiza
Lyawa	toka	toka
Chelea	teremka	shuka
Enenda	nenda	tembea
Chogea	shogea	sogea

Data tuliyoiona inadhihirisha utofauti uliopo kati ya Kitumbatu na Kibumbwini katika kutaja vitenzi vya mjongoe ingawa kuna mifanano midogo iliyojitokeza katika baadhi ya vitenzi ambavyo vimetofautiana kwa herufi moja au umbo kati ya Lahaja

hizo. Mfano \chogea\ la Kitumbatu hutumika kama \shogea\ katika Kibumbwini lenye maana ya kutoka sehemu moja kwenda nyengine

4.8 Kufaa kwa nadharia Teule

Katika vipengele vyote ambavyo mtafiti alilinganisha, kumejitokeza mambo matatu. Kwanza kuna vipengele vya kiisimu vilivyotofautiana baina ya vijilahaja hivi viwili. Hii inatokana kutengana kwa kuwepo mipaka ya bahari baina ya Kibumbwini na Kitumbatu. Mbali ya kuwa hivi ni vilahaja vya lahaja moja, lakini mtengano wao umeleta mabadiliko yanayotofautiana, hivyo kujikuta kuwa na tofauti katika baadhi ya vipengele vya lugha, kama inavyoashiria nadharia ya nuwachano na mkutaniko. Pili kuna ulinganano baina ya lugha hizi au vilahaja hivi viwili. Hii imekuja kwa sababu mbili, awali hivi ni vilahaja vya lugha moja na asili yao ni moja, kwa hivyo kulingana si ajabu, lakini pia kanuni ya mkutaniko imelifanya hilo la kulingana liwezekane, kwa kuwa hawa hukutana wakafanya pamoja shughuli za kiuchumi, kisiasa na kijamii. Hivyo kanuni ya mkutaniko inawafanya walingane katika baadhi ya vipengele vya lugha. Tatu hutokea moja miongoni mwa lahaja hizi kulingana na Kiswahili Sanifu baadhi ya muda, hii inawezekana kwa sababu mbili pia. Kila moja kati ya hizi ni lahaja ya Kiswahili, hivyo mtoto kulingana na mzee wake haishangazi. Pili Kibumbwini kwa kuwa kina muingiliano mkubwa zaidi na Kiswahili sanifu, mara nyingi hujikuta msamiati wake umelingana zaidi na Kiswahili Sanifu, kuliko vile ambavyo Kitumbatu .kinavyolingana na Kiswahili sanifu.

4.9 Muhtasari wa Sura

Katika sura hii mtafiti amezungumia malengo mahsusi matatu ambayo ni kubainisha ulinganifu wa kimofolojia kati ya Kitumbatu cha Utumbatuni na Kitumbatu cha

Bumbwini. Katika kufikia lengo hili, mtafiti ameangalia vipengele tofauti vya kimofolojia. Miongoni mwa vipengele alivyoangalia ni viwakilishi. Katika viwakilishi mtafiti alijikita zaidi katika viwakilishi vya nafsi na viwakilishi vionyeshi. Katika viwakilishi vya nafsi ilijitokeza tofauti ndogo nayo ni katika nafsi ya kwanza na ya pili wingi. Pia mtafiti alichunguza ulinganifu wa njeo mbali mbali, nazo ni wakati uliopita, wakati uliopo, na wakati ujao. Tofauti ndogo ilijitokeza katika njeo uyakinishi nafsi ya kwanza wakati ujao. Vile vile katika nafsi ya kwanza umoja, na wingi, nafsi ya pili, na nafsi ya tatu wingi, wakati uliopo katika hali ya ukanushi, wakati uliopita nafsi ya kwanza umoja na wingi, nafsi ya pili wingi. Pia mtafiti alichambua lengo la pili la utafiti huu ambalo lilikua kuchunguza uwiano wa kimsamiati kati ya Kitumbatu cha Utumbatuni na Kibumbwani. Misamiati inayozungumzwa sehemu mbali mbali, iliangaliwa na mtafiti wa utafiti huu, sehemu hizo ni kama zifuatazo:-

Msamiati unaohusu uvuvi na viumbe vya baharini, msamiati unaohusu wadudu, msamiati unaohusu viungo vya mwili, msamiati unaohusu harakati nyengine za kijamii na misamiati unayohusu mimea na shughuli za kilimo, katika kuchunguza misamiati hakukujitokeza tofauti kubwa katika misamiati ya Lahaja hizo. Hatimae mtafiti alimalizia kwa kuangalia lengo la tatu ambalo ni ulinganifu wa kimaana na katika sehemu hii mtafiti aliangalia vipengele kama nomino na vitenzi. Katika nomino mtafiti alichunguza nomino zenye kutofautiana kwa fonimo moja au mbili na kufanana kimaana, nomino zenye umbo tofauti maana sawa, nomino zenye umbo moja na maana sawa, na nomino zenye umbo tofauti lakini maana sawa. Mtafiti alibaini tofauti kwa asilimia ndogo tu katika sehemu hii. Badae mtafiti aliangalia

vitenzi, na kwa upande wa vitenzi, mtafiti aliangalia vitenzi vinavyotofautiana kwa fonimu moja au mbili, na vitenzi vyenye kufanana kwa maana na kutofautiana kwa maumbo. Katika sehemu hii alibaini tofauti kubwa iliyojitokeza katika vitenzi vya Kitumbatu na Kibumbwini.

Mwisho mtafiti alimalizia katika vikao vya maana. Katika eneo hili alichunguza vikao vya maana katika nomino, na zaidi alizama katika vikao vya maana vya majina ya wadudu, vikao vya maana vinavyohusu majina ya viungo vya mwili, na vikao vya maana vinavyohusu maumbile.

SURA YA TANO

MUHTASARI WA UTAFITI, HITIMIHO NA MAPENDEKEZO

5.0 Muhtasari wa Utafiti

Katika utafiti huu mtafiti alichunguza Ulinganifu wa Kiisimu kati ya Kitumbatu cha utumbatuni na Kibumbwini mkoa wa kaskazini ‘B’ Unguja. Utafiti huu ulilenga mambo matatu ambayo ni kufafanua ulinganifu wa kimofolojia kati ya Kitumbatu cha utumbatuni na Kitumbatu cha Bumbwini, pili kufafanua ulinganifu wa kimsamiati kati ya Kitumbatu cha utumbatuni na Kitumbatu cha Bumbwini kubainisha tofauti na uwiano wa kimaana kati ya Kitumbatu cha Utumbatuni na Kitumbatu cha Bumbwini. utafiti huu ulifanyika katika Kijiji cha Bumbwini kwa upande mmoja na ndani kisiwa cha Tumbatu mkoa wa kaskazini unguja kwa upande wa pili. Ndani ya Kisiwa cha Tumbatu, utafiti huu ulifanyika ndani yashehia ya Jongowe na Chwaka, na kwa upande Bumbwini utafiti uliofanyika katika shehia ya Misufini na Makoba. Jumla ya watu 65 walishirika katika utoaji data ambapo watu 34 walitoa taarifa kwa upande wa Tumbatu visiwani, watu 31 walitoa data kwa upande wa Bumbwini. Njia ya maelezo ilitumika katika kuchambua data zilizopatikana uwandani. Mtafiti alitumia nadharia ya muachano na makutano iliyoelezwa na Massamba (2004:300). Nadharia hii kwa kawaida inafasiriwa kwa miktadha iliyokusudiwa kutumika.

5.1 Matokeo ya Utafiti

Kuhusu lengo la kwanza la utafiti huu lililochunguza ulinganifu wa kimofolojia kati ya Kitumbatu cha Utumbatuni na Kitumbatu na cha Kibumbwini, utafiti huu umebaini kuwa:

Katika viambishi vya mtenda, hali ya uyaikinishi nafsi ya kwanza umoja ina maumbo manne ya mofimu za nafsi kwenye lahaja zote mbili Lahaja mbili hizi zimefanana katika maumbo matatu na kutofautiana katika umbo moja. Nafsi ya kwanza wingi kwa Kitumbatu hutumia maumbo matatu tofauti na Kibumbwini hutumia umbo moja tu lakiambishi cha nafsi. Katika nafsi ya pili uyaikinishi huitokeza katika sura mbili na Kibumbwini hutumika moja yenye umbo moja nafsi ya pili wingi uyaikinishi, wazungumzaji wa Kitumbatu hutumia viambishi vyenye maumbo mawili tafauti na Kibumbwini hupatikana ombo moja, katika nafsi ya tatu wingi na umoja, hutumia maumbo mawili yaliyo sawa. Katika viambishi vya nafsi ya kwanza ukanushi umoja katika lahaja ya Kitumbatu imebeba maumbo matatu, na lahaja ya Kibumbwini hubeba umbo moja, kwa upande wa ukanushi nafsi ya kwanza wingi lugha zote zimebeba viambishi vyenye umbo moja tu lililosawa. Ama nafsi ya pili ukanushi maumbo mawili hupatikana katika lahaja ya Kitumbatu ambapo umbo moja hufanana na lile la lugha ya Kibumbwini, ambalo ni moja tu. Pia mtafiti alibaini kuwa hakuna tofauti katika viambishi vya nafsi ya pili wingi ukanishi, katika nafsi ya tatu umoja hupatikana maumbo mawili na Kibumbwini umbo moja na umbo hilo hufanana na umbo la Kitumbatu. Na nafsi ya tatu wingi ukanushi hakuna tofauti katika maumbo kati ya lahaja ya Kitumbatu na Kibumbwini, kwani wote hutumika umbo moja lililo sawa. Mtafiti pia aliangalia katika maumbo ya njeo na matokeo yalikuwa kama ifuatavyo:

Njeo wakati uliopita uyaikinishi hakukuwa na tofauti katika lugha zote wanatumia mofimu kapa, hali hii pia huonekana katika njeo wakati uliopita uyaikinishi, katika viambishi vya kuonyesha njeo wakati uliopita hutofautiana kati ya Kitumbatu na

Kibumbwini, katika wakati ujao mambo ya njeo ya Kitumbatu na Kibumbwini hutofautiana kwani lugha zote hutumia maumbo tofauti.

Kwa upande wa njeo ukanushi tofauti ndogo hupatikana kati ya Kitumbatu na Kibumbwini nayo huapatikana katika nafsi ya kwanza umoja, nafsi ya pili na nafsi ya pili umoja, lakini kwa nafsi ya kwanza wingi na nafsi ya pili wingi na nafsi ya tatu umoja na wingi hutumia maumbo sawa ya njeo.

Kauli mbalimbali zilichunguzwa katika utafiti huu, miongoni mwao ni kutendesha, kutendeka na kutendea na matokeo yake yalikua hayana tofauti ya maumbo katika viambishi vya kutendeka, kwa upande wa kauli ya kutendesha tofauti ndio hujitokeza kwani Kitumbatu kubeba maumbo mawili tofauti, na Kibumbwini hubeba umbo moja tu, vile vile hakuna tofauti kubwa katika kuonesha viambishi vya kutendea katika lugha zote. Ulinganifu wa kimsamiati pia uliangaliwa katika lengo hili.

Lengo la pili utafiti huu lilikuwa ni ulinganifu wa kimsamiati kati ya Kitumbatu cha utumbatuni na Kitumbatu cha Kibumbwini, ambapo mtafiti alichunguza msamiati unaohusu uvuvi na viumbe baharini, majina ya wadudu, majina ya viungo vya mwili, hali na vitu vya nchi kavu, msamiati unaohusu mimea na shuhuli za kilimo, na matokeo yalikua kama ifuatavyo: katika msamiati unaohusu uvuvi na viumbe baharini ilikua na tofauti ndogo ambayo ni 32% ndio iliyobainika na mitafiti wa utafiti huu, katika misamiati inayohusu wadudu umeonekana kutofautiana kwa kiwango kikubwa na imefika 58%, Mfanano mkubwa pia upo katika msamiati ya viwango vya mwili na umefikia asilimia 64%, kwa upande wa misamiati inayohusu

hali na vitu vya nchi kavu, misamiati imefanana kwa asilimia 76.28%, shughuli za kilimo yaliyofanana ni 60.8%.

Katika lengo la tatu mtafiti alichunguza ulinganifu wa kimaana katika lahaja ya Kitumbatu, hivyo mtafiti aliangalia mambo mawili ambayo ni nomino na vitenzi vya mjongo. Katika sehemu hii mtafiti alibaini kuwa kuna mfanano mkubwa katika maana kwenye nomino mbalimbali, tofauti hutokea katika vitenzi vya mjongo, na baadhi ya nomino hutofautiana kwa sauti tu lakini humaanishi dhana.

5.2 Hitimisho

Wasemaji wa lugha ya Kitumbatu na Kibumbwini kimetofautiana kwa baadhi ya vipengele vya kimofolojia na kimaana zake, lakini waongezi wa Lahaja hizi mbili hufanana kwa baadhi ya vipengele vya kama katika njeo na kauli, vile vile pamoja na Kibumbwini baadhi ya misamiati kuegemea katika misamiati ya Kiswahili sanifu, wazungumzaji wa lugha hizo hufahamiana katika mawasiliano.

5.3 Mapendekezo

Mtafiti wa kazi hii anapendekeza kufanyika utafiti vyengine zenye kuhusu na lugha zilizomo utumbatuni na kulinganisha viswahili vilivyomo katika maeneo hayo, ili kubaini kuwa vilugha vya utumbatuni ni Lahaja ndogo za Kitumbatu au ni vilahaja visivyo uhusiano wowote na kisiwa cha Tumbatu.

MAREJELEO

Ali, S. K. (2007). “Athari za Usasa katika Lahaja ya Tumbatu Asilia.” Tasinifu ya Shahada ya Kwanza ya Chuo Kikuu cha Taifa cha Zanzibar.

BAKIZA (2012). *Kamusi ya Lahaja ya Kitumbatu*. Dar es Salaam: Jamana Printers L.t.d.

Bavuai, A. I. (2016). “Muundo wa Kirai katika Lahaja ya Kimakunduchi.” Tasinifu ya Uzamili katika Kiswahili ya Chuo Kikuu Huria cha Tanzania.

Islam, K. I. (2009). *Dhibiti Pete: Kiswahili*. Nairobi: Oxford University Press.

Khamis S.A. (1983). “Urban Versus Rural Swahili: The Study of Pemba Variety.” Unpublished PhD thesis of the University of Karl Marx.

Kipacha A. (2003). *Lahaja za Kiswahili*. Dar es Salaam: KIUTA

Lambert H. E. (1958). *Studies in Kiswahili Dialect – Y Chichipundi A. Dialect of sourthern.*

Masamba, D. P. B. (2004). *Kamusi ya Iisimu na Falsafa ya Lugha*. Dar es Salaam: TUKI.

Masamba, D. P. B. (2007). *Kiswahili Origin and the Bant Divergence Convergence theory*: Dar es Salaam: TUKI

Masebo, J. na Nyangwine, N. (2007). *Nadharia ya Lugha ya Kiswahili Kidato 5 na 6*. Dar es Salaam: Afroplus

- Massamba D. P. B (1997). "A Comparative Study of the Ruri, Jita na Kwaya Languages." Unpublished PhD Thesis.
- Mkude J. S. (1993). "Mtawanyiko wa Lugha ya Kiswahili." Katika *Makala za Waandishi wa Kiswahili*, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam: TUKI.
- Mlacha, S. A. K. & Hurskainen A. (1995) *Lugha, Utamaduni na Fasihi Simulizi ya Kiswahili*. Dar es Salaam: TUKI.
- Mshindo H.B. (1988). "The Uses of "KA" in Pemba Swahili Variety." Unpublished M.A Linguistics Dissertation of the University of Dar es Salaam.
- Mwansoko, H. J. (1992). "Nafasi ya Lahaja katika kuendeleza Msamiati na Istilahi za Kiswahili sanifu." University of Dar es Salaam.
- Secleus, C. (1909). *Grammertics Dialects Swahili Paris Procure cles P*. Paris: Duesprit.
- Skgarld C.H. (1915) *Grammar of Dialeet changes in the Swahili language*. Cambridge: SAGE Publications
- Stucte T. (1995). "Language Change and Language Maintenance of the Island of Tanzania: The Eastern Shoes of Lake Nyasaza (Victoria)." Unpublished Report.
- TUKI (2004). *Kamusi la Kiswahili Sanifu*. Dar es Salaam: TUKI.
- Whitely W. (1969). *Swahili The Rise of a National Language*. Nairobi: Law and Brydon.